

JURIDISKA FAKULTETEN

vid Lunds universitet

Amanda Cederholm

Tillräknelighet

- Var det bättre förr?

LAGM01 Examensarbete

Examensarbete på juristprogrammet

30 högskolepoäng

Handledare: Helén Örnemark Hansen

HT 2014

Innehåll

SUMMARY	1	
SAMMANFATTNING	2	
FÖRORD	3	
FÖRKORTNINGAR	4	
1 INLEDNING	5	
1.1 Bakgrund		5
1.2 Syfte och frågeställning		5
1.3 Metod och material		6
1.4 Perspektiv		6
1.5 Avgränsningar		8
1.6 Disposition		8
2 HUR SÅG REGLERINGEN FÖR TILLRÄKNELIGHET UT I 1864 ÅRS STRAFFLAG?	9	
2.1 De ursprungliga bestämmelserna		9
2.2 Kritik och ändringar av bestämmelserna		10
3 HUR HAR UTVECKLINGEN PÅ OMRÅDET FÖR TILLRÄKNELIGHET SETT UT FRÅN DET ATT BROTTSBALKEN TRÄDDE I KRAFT?	12	
3.1 Införandet av brottsbalken		12
3.2 Senare utredningar på området		14
3.2.1 Tillräknelighet och allvarlig psykisk störning		14
3.2.2 Konformitetsprincipen och förslag på återinförande av tillräknelighetsrekvisit		14
3.2.3 Psykansvarskommitténs förslag till återinförande av tillräknelighetsrekvisit		15
4 STRIDER DEN NUVARANDE REGLERINGEN MOT KONFORMITETSPRINCIPEN?	18	
4.1 Regleringen i brottsbalken		18
4.2 Konformitetsprincipen		19
4.3 Praxis		20
4.3.1 Dom B 5220-10 Malmö tingsrätt		21
4.3.1.1 Tingsrätten		21
4.3.1.2 Hovrätten		22

4.3.2	NJA 2012 s. 564	23
4.3.2.1	Tingsrätten	23
4.3.2.2	Hovrätten	24
4.3.2.3	Högsta domstolen	25
4.3.3	Sammanfattande kommentarer till rättsfallen	29
4.3.3.1	Dom B 5220-10 Malmö tingsrätt	29
4.3.3.2	NJA 2012 s. 564	30
5	HUR SER LAGFÖRSLAGET FRÅN ÅR 2012 UT IFRÅGA OM TILLRÄKNELIGHET?	32
5.1	Inledning	32
5.2	Vårdfrågor, straffrättsliga frågor och skyddsfrågor	32
5.3	Ett reformerat system	35
5.4	Argument för införande av tillräknelighetsrekvisit	36
5.4.1	Inledning	36
5.4.2	Skuldprincipen	37
5.4.3	Allmänpreventiva argument	38
5.4.4	Systematiska skäl	38
5.4.5	Intressekonflikter undviks	39
5.5	Argument mot införande av tillräknelighetsrekvisit	41
5.5.1	Behandlingstankens fortsatta betydelse	41
5.5.2	Särbehandling motverkas i det nuvarande systemet	41
5.5.3	Pragmatiska skäl och rättsliga svårigheter	42
5.6	Förslag på återinförande av ett tillräknelighetsrekvisit	43
5.7	Utformningen av tillräknelighetsrekvisitet	44
5.7.1	Inledning	44
5.7.2	Grundtillstånd	44
5.7.3	Effekter av grundtillstånden	45
5.7.4	Upphävande av fängelseförbudet	46
5.8	Tillräknelighetsprövningen	47
5.9	Bevisbörda och beviskrav	48
5.10	Påföljder för psykiskt störda lagöverträdare	49
5.10.1	Inledning	49
5.10.2	Psykiatrisk tvångsvård för de som döms till fängelse	50
5.10.3	Åtgärder för de som inte döms för brott	51
5.10.4	Ny verkställighet av fängelse – slutna stödenhet	52
5.11	Lagtexten	54
5.12	Kritik till förslaget	54

5.12.1	JO:s yttrande	54
5.12.2	Kritik i tidskriften Psykisk hälsa	55
5.13	Jämförande analys utifrån ett rättssäkerhetsperspektiv	57
6	HUR SER REGLERINGEN FÖR TILLRÄKNELIGHET UT I DANMARK?	59
6.1	Tillräknelighetsregleringen i straffeloven	59
6.2	Jämförande analys	62
7	SAMMANFATTANDE ANALYS	64
7.1	1864 års strafflag och införandet av brottsbalken	64
7.2	Den nuvarande regleringen	66
7.3	2012 års förslag	66
7.4	Det danska systemet	67
7.5	Avslutande kommentar	68
	KÄLL- OCH LITTERATURFÖRTECKNING	69
	RÄTTSFALLSFÖRTECKNING	71

Summary

Ever since the time of the Greek philosophers, people with mental disease have been considered not to be responsible for their actions. In Sweden there was an accountability (=tillräknelighet) regulation until the Swedish Criminal Code entered into force in 1965. The time before the Criminal Code was characterized by lots of discussions about the question about if the accountability regulation ought to be kept or not, and the regulation was subject to major criticism.

This essay is about the accountability regulation in the Penal Law of 1864 and the discussions before the introduction of the Criminal Code.

Over the years proposals regarding new accountability regulations have been up for discussion, but not one of the proposals have been passed as a law.

In this essay the development in the field of accountability during the time of the Criminal Code is investigated.

In 2012 another proposal regarding new accountability regulation was released. It is proposed that if a person is suffering from mental disease, is in a temporary state of confusion, has a severe mental retardation or a severe dementia condition, and the person as a result of the condition does not have the capacity to understand the meaning of his or her actions in the current situation or does not have the capacity to adapt his or her behaviour by such understanding, he or she shall not be held criminally liable. This proposal has not yet resulted in any law or a government bill.

In the regulation that is in force today, people with mental disease can be held criminally liable and the mental disease is taken into account in the choice of sanction. In this essay the question whether the regulation of today is in accordance with the principle of conformity or not is answered.

In this essay a comparison with the Danish accountability regulation is made. In Danish law there is an accountability regulation that is much like the one there was in the Swedish Penal Law of 1864.

Sammanfattning

Ända sedan de grekiska filosofernas tid har psykiskt sjuka människor inte ansetts vara ansvariga för sina handlingar. I Sverige fanns en tillräknelighetsreglering fram till dess att brottsbalken trädde i kraft år 1965. Tiden före brottsbalken präglades av många diskussioner huruvida tillräknelighetsbestämmelserna skulle finnas kvar eller inte och de utsattes för mycket kritik. Denna uppsats behandlar regleringen i 1864 års strafflag och diskussionerna inför införandet av brottsbalken.

Under årens lopp har förslag på återinförande av ett tillräknelighetsrekvisit varit uppe för diskussion ett flertal gånger, men inget av förslagen har lett till lagstiftning. I uppsatsen undersöks hur utvecklingen på området för tillräknelighet har sett ut under brottsbalkens tid. År 2012 utkom ännu ett förslag på återinförande. I förslaget föreslås att om en person lider av en allvarlig psykisk störning, befinner sig i ett tillfälligt förvirringstillstånd, har en svår utvecklingsstörning eller ett allvarligt demenstillstånd, och personen i fråga till följd av detta inte har förmåga förstå handlingens innebörd i situationen som han eller hon befann sig i eller inte kunde anpassa sitt handlande efter en sådan förståelse, ska denne inte dömas till straffrättsligt ansvar. Detta förslag har ännu inte heller lett till någon lagstiftning, eller ens någon proposition.

Dagens särreglering för psykiskt störda lagöverträdare innebär att personer med psykisk störning kan dömas till straffrättsligt ansvar och sedan tas det hänsyn till den psykiska störningen vid påföljdsvalet. I uppsatsen besvaras frågan huruvida den nuvarande regleringen strider mot konformitetsprincipen eller inte.

I uppsatsen görs även en jämförelse med den danska tillräknelighetsregleringen. I Danmark har man ett tillräknelighetsrekvisit som mycket liknar det som fanns i 1864 års strafflag i Sverige.

Förord

Så var fyra och ett halvt års utbildning snart till sin ända. Jag måste säga att det känns lite vemodigt. Man har ju vant sig vid att infinna sig på Lilla Gråbrödersgatan i den gamla Televerksbyggnaden. Det har känts lika mäktigt varje gång man gå in genom portarna och andas in atmosfären av juridikstudier. Det finns många känslor som påminner en om Juridicum. Kaffedoften i kafeterian. Den något instängda atmosfären i källaren i biblioteket. Känslan av att snurra på arkivhyllorna. Den imponerande känslan att bläddra i en SOU från 1930-talet och kunna känna skriften upphöjd från sidorna. Den överväldigande känslan att få reda på att man fått ett AB på tentan. Att hitta en ledig fåtölj i biblioteket och sätta sig med ambitionen att man ska läsa minst fem rättsfall, för att sedan somna. Känslan av att flika en ny lagbok. Den vedervärdiga känslan av att få reda på att man ska ha tenta i Vikingahallen på en kurs med cirka 5 kg böcker. Fredagskakorna i kafeterian. Känslan av att hamna i en bra grupp inför ett grupparbete. Känslan av att hamna i en dålig grupp inför ett grupparbete. Det alldeles för kalla vädret på vårbalerna. När man berättar om underhållningen på vårbalen för någon som inte studerar juridik. När Ola Svensson rabblar upp NJA-nummer. Axel Adlercreutz avtalsrättsböcker. Att få vara med på en häktningsförhandling med Leif Silbersky under sin praktikvecka. JF:s tvivelaktigt fungerande mikrovågsugnar. En sallad från Grönt & Gott. Känslan när man för första gången går in i Pufendorfsalen. Känslan när man får sitt examensbevis i handen. Eller ja, det där sista har jag inte fått uppleva ännu, men jag ser enormt mycket fram emot det. Tack till alla som har gjort min utbildningstid till en mycket minnesvärd tid. Tack till min familj för att ni stått ut med mig under min ganska insnöade uppsatsskrivningsperiod. Tack till min handledare. Tack till Juridicum.

Örkelljunga, december 2014.

Förkortningar

BrB	Brottsbalk (1962:700)
HD	Högsta domstolen
HSL	Hälso- och sjukvårdslag (1982:763)
JT	Juridisk Tidskrift
LSS	Lag (1993:387) om stöd och service till vissa funktionshindrade
NJA	Nytt juridiskt arkiv
Prop.	Proposition
SL	1864 års strafflag
SOU	Statens offentliga utredningar
SvJT	Svensk Juristtidning
TfK	Tidsskrift for Kriminalret

1 Inledning

1.1 Bakgrund

Föreställningen om att en person endast kan hållas ansvarig för sina handlingar om denne är tillräknelig sträcker sig så långt tillbaka som till 300-talet f.Kr., till filosofen Aristoteles. Hans teori var att endast den som hade förnuftets förmåga kunde göra sig skyldig till brott. Teorin byggde vidare på att det fanns människor som aldrig haft ett förnuft, samt de som hade förlorat det.¹

I Sverige tillämpades en tillräknelighetslära fram till brottsbalkens ikraftträdande år 1965.² Den tillämpliga lagen före brottsbalkens tid var 1864 års strafflag i vilken det stadgades att den som begick brott under inflytande av sinnessjukdom eller sinnesslöhet inte kunde fällas till ansvar.

År 2012 utkom en utredning i vilken ett återinförande av ett tillräknelighetsrekvisit föreslogs.³ Detta förslag har dock ännu inte lett till lagstiftning och någon proposition är ej planerad under hösten 2014.⁴

I dansk straffrätt finns ett tillräknelighetsrekvisit⁵ och i uppsatsen görs en jämförelse mellan den svenska regleringen och den danska.

1.2 Syfte och frågeställning

Syftet med min uppsats är att beskriva rättsutvecklingen på området för tillräknelighet i svensk rätt från hur rättsläget såg ut innan brottsbalken trädde i kraft fram till idag, samt att analysera möjligheterna till ett återinförande.

För att uppfylla mitt syfte kommer jag att arbeta utifrån följande frågeställningar:

- Hur såg regleringen för tillräknelighet ut i 1864 års strafflag?

¹ Radovic, *Om begreppet tillräknelighet*, s. 20 f.

² Lag 1964:163 om brottsbalkens ikraftträdande.

³ SOU 2012:17 – *Psykiatrin och lagen – tvångsvård, straffansvar och samhällsskydd*.

⁴ Regeringens planerade propositioner och skrivelser under hösten 2014.

⁵ 16 § straffeloven.

- Hur har utvecklingen på området för tillräknelighet sett ut från det att brottsbalken trädde i kraft?
- Strider den nuvarande regleringen mot konformitetsprincipen?
- Hur ser lagförslaget från 2012 ut i fråga om tillräknelighet?
- Hur ser regleringen för tillräknelighet ut i Danmark?

1.3 Metod och material

Uppsatsen inleds med ett historiskt avsnitt i vilket ett rättsutvecklingsperspektiv tillämpas. Detta avsnitt tas med för att ge en djupare förståelse för det svenska systemet utan tillräknelighetsrekvisit samt för att ge perspektiv på om ett återinförande är att önska.

Därefter kommer ett kapitel innehållande en rättsutredning av gällande rätt att göras. I detta kapitel tillämpas den klassiska rättsdogmatiska metoden, med lag, förarbeten, praxis och doktrin som källor. Jag kommer att granska lagen utifrån om regleringen står i strid med konformitetsprincipen.

Det nya förslaget⁶ kommer att behandlas i ett eget kapitel, där förslaget först beskrivs och därefter kommer synpunkter som har kommit efter förslaget att diskuteras.

För att få ett komparativt perspektiv i min uppsats kommer en jämförelse med Danmark att genomföras, då det i den danska straffeloven finns ett tillräknelighetsrekvisit.⁷ I detta kapitel kommer en komparativ metod att användas. Jämförelsen genomförs på så vis, att jämförbara element i svensk och dansk rätt ställs mot varandra samt därefter fastställs likheter och skillnader mellan dem. Jämförelsen i uppsatsen är en mikrojämförelse, det vill säga en jämförelse av enstaka rättsregler.⁸ Valet föll på Danmark då Sverige och Danmark har relativt lika rättskulturer och ändå tillämpar man i Danmark ett tillräknelighetsrekvisit, vilket man inte gör i Sverige.

1.4 Perspektiv

I uppsatsen tillämpas ett rättssäkerhetsperspektiv. Begreppet rättssäkerhet har inte någon given betydelse⁹ och olika författare har sin egen uppfattning om vad begreppet innebär.

⁶ SOU 2012:17.

⁷ 16 § straffeloven.

⁸ Bogdan, Michael, *Komparativ rättskunskap*, s. 61.

⁹ Frändberg, Åke, *Om rättssäkerhet*, JT 2000/01 häfte nr 2, s. 269-280, s. 271.

Frändberg menar att rättssäkerheten kan ses som en rättsligt grundad förutsebarhet. Med detta menas att rättssystemet ska tillhandahålla klara, tydliga och pålitliga regler. I ju högre grad rättssystemet kan ge svar på rättsliga frågor, desto högre är nivån för rättssäkerhet. Enligt Frändberg ska tre villkor vara uppfyllda för att rättssäkerhet ska föreligga. Det första villkoret är att rättssystemet ska ha tydliga regler, det andra är att reglerna ska vara publicerade och det tredje att det måste gå att lita på reglerna.¹⁰

De tre villkoren har vissa defekter och för villkor ett, att reglerna ska vara tydliga och klara, är defekterna att det råder brist på regler inom ett område, dvs. rättsbrist, eller att de regler som finns är vaga och otydliga eller komplicerade.¹¹ Defekten med det andra villkoret, att reglerna ska vara lättillgängliga, är att rättsmaterialet inte är publicerat eller att det är publicerat men svårtillgängligt. Lättillgänglighetskravet innebär inte bara att publicering ska ske, utan också att en tillfredsställande distribution av publikationerna ska ske.¹² Defekterna med det tredje villkoret, att det ska gå att lita på rättsreglerna, är att myndigheterna vill och försöker upprätthålla rättsordningen utan att lyckas, att myndigheterna inte tar rättsordningen på allvar, att lagar ges retroaktiv verkan eller ändras med ingen eller kort varsel eller att domar inte ges rättskraft.¹³

I en artikel i Svensk Juristtidning¹⁴ beskriver Josef Zila rättssäkerheten som ett socialt värde, vilket återspeglar sig i medborgarnas medvetenhet om sin relativa säkerhet mot den offentliga makten.¹⁵ Vidare skriver Zila att man skiljer mellan formell och materiell rättssäkerhet. Skillnaden mellan de båda består i att man i den formella rättssäkerheten inte fäster något värde vid rättens innehåll. Krav på att rättssystemet ska garantera vissa etiska och sociala värden ställs alltså inte i den formella rättssäkerheten, om man ställer sådana krav på rättssäkerhetsbegreppet får man den materiella rättssäkerheten.¹⁶

Zila beskriver även en form av ”modern rättssäkerhet”, vilken innebär att rättigheter som garanteras medborgarna och som skyddas genom straffrätten upprätthålls.¹⁷

¹⁰ Frändberg, s. 274 f.

¹¹ Frändberg, s. 275.

¹² Frändberg, s. 277.

¹³ Frändberg, s. 278-280.

¹⁴ Zila, Josef, *Om rättssäkerhet*, SvJT 1990 s. 284-305.

¹⁵ Zila, s. 299.

¹⁶ Zila, s. 300.

¹⁷ Zila, s. 302.

Jag kommer i min uppsats att tillämpa rättssäkerhetsperspektivet utifrån Zilas definition av begreppet materiell rättssäkerhet, med inslag av modern rättssäkerhet.

1.5 Avgränsningar

Min uppsats kommer endast att behandla begreppet tillräknelighet för psykiskt störda lagöverträdare, och kommer inte att behandla självförvällat rus av utrymmesskäl.

1.6 Disposition

För att besvara mina frågeställningar inleds uppsatsen med ett historiskt avsnitt. Detta avsnitt delas upp i två delar, den första delen behandlar regleringen i 1864 års strafflag och den andra delen behandlar förarbetena till brottsbalken med fokus på motiven till varför tillräknelighetsrekvisitet togs bort, samt andra utredningar som har kommit på området under årens lopp.

Därefter görs en rättsutredning av gällande rätt för att kunna svara på frågan om dagens reglering strider mot konformitetsprincipen. Under detta avsnitt tas även två fall från praxis upp.

Därefter kommer avsnittet som behandlar den nya utredningen med förslag på ett återinförande av tillräknelighetsrekvisit. I detta avsnitt presenteras också kritik som har framförts angående förslaget och avsnittet avslutas med en jämförelse mellan dagens reglering och det nya förslaget.

I avsnittet därefter ges en beskrivning av hur tillräknelighetsregleringen i Danmark ser ut och en jämförelse med det svenska förslaget görs.

Avslutningsvis ges min analys.

2 Hur såg regleringen för tillräknelighet ut i 1864 års strafflag?

2.1 De ursprungliga bestämmelserna

De ursprungliga tillräknelighetsbestämmelserna i 1864 års strafflag var uppdelade i tre paragrafer, 5 kap 4-6 §§ SL. Paragraferna löd som följer.

5 kap. 4 § SL: ”Gerning, som begås av den, som är afwita, eller hwilken förståndets bruk, genom sjukdom eller ålderdomssvaghet, är beröfwadt, vare strafflös.”

5 kap. 5 § SL: ”Har någon, utan egen skuld, råkat i sådan sinnesförvirring, att han ej till sig wiste; ware gärning, den han i det medvetlösa tillstånd förofwar, strafflös.”

5 kap. 6 § SL: ”Pröfwat någon, som brottslig gerning begått, därwid hafwa av kropps- eller sinnessjukdom, ålderdomssvaghet, eller annan, utan egen skuld, iråkad förvirring saknat förståndets fulla bruk, ehuru han ej kan för strafflös anses efter 4 eller 5 paragraferna; då gälle om dödsstraff hwad i 3 § sägs; och må, i ty fall, efter omständigheterna, annat straff jemväl nedsättas under hwad i allmänhet å gerningen följa bort.”

Under 1890-talet genomgick de tre tillräknelighetsparagraferna redaktionella förändringar, där fjärde och femte paragrafen slogs ihop. När man år 1921 avskaffade dödsstraffet i fredstid gjordes ytterligare ändringar och fram till år 1946 såg tillräknelighetsbestämmelserna ut som följer nedan.¹⁸

5 kap. 5 § SL: ”Gärning, som begås av den, som är avvita, eller vilken förståndets bruk, genom sjukdom eller ålderdomssvaghet, är förövat, vare strafflös.

Har någon, utan egen skuld, råkat i sådan sinnesförvirring, att han ej till sig visste; vare ock gärning, den han i det medvetlösa tillstånd förövar, strafflös.”

5 kap. 6 § SL: ”Prövas någon, som brottslig gärning begått, därwid hava av kropps- eller sinnessjukdom, ålderdomssvaghet eller annan, utan egen skuld, iråkad förvirring saknat förståndets fulla bruk, ehuru han ej kan för strafflös anses efter 5 §; då må, efter omständigheterna, straffet nedsättas under vad i allmänhet å gärningen följa bort.”

¹⁸ Svennerlind, Christer, *Tillräknelighet i svensk rätt*, s. 68, 78.

2.2 Kritik och ändringar av bestämmelserna

En ändring av bestämmelserna var på tal många gånger under början av 1900-talet^{19, 20}

År 1942 utkom en utredning i vilken man framförde åsikten att tillräknelighetsbestämmelserna inte bidrog till en enhetlig praxis. Man skiljde på biologiska kriterier (sinnessjukdom, kroppssjukdom, ålderdomssvaghet, sinnesförvirring) samt psykologiska kriterier (berövad förståndets bruk, saknat förståndets fulla bruk, ej till sig visste) i praxis. Detta ledde till att det inte på ett konkret sätt kunde anges vilka psykiska tillstånd som avsetts med lagstiftningen. Bestämmelserna i 5 kap. 5 § och 6 § SL var förvillande lika och detta bidrog till en stor tänjbarhet av reglerna, vilket i sin tur ledde till en utvidgad tillämpning. Denna utvidgning gav effekten att tillämpningen hade mycket lite gemensamt med den ursprungliga tolkningen.²¹ Termerna i 5 kap. 5 och 6 §§ SL ansågs vara föråldrade och gav utrymme för en godtycklig bedömning.²² Vid konferensen i riddarhuset år 1936 framfördes återigen kritik mot 5 kap. 6 § SL. Kritiken bestod i att det ansågs orimligt med hänsyn till samhällsskyddet att straffet för psykiskt abnorma brottslingar med stor risk för återfall i brottslighet skulle nedsättas.²³

Tillämpningen av 5 kap. 5 § SL ansågs ha blivit alltför utsträckt och kritiserades utifrån två synvinklar, den allmänpreventiva och den individualpreventiva. Ur en allmänpreventiv synvinkel ansågs det att en utvidgning av straffriheten ledde till att den kunde komma att tillämpas på personer som inte befann sig i ett verkligt psykiskt abnormtillstånd, vilken i sin tur äventyrade den allmänpreventiva uppgift som straffet hade. Åsikter framfördes även om vad som hände med den straffriförklarade efter straffriförklaringen och man ansåg att intagning på sinnessjukhus skulle kunna träda i lagens ställe.²⁴

Ur en individualpreventiv synvinkel framfördes framförallt kritik angående de som begått grövre brott och att straffriförklaringen tog bort den garanti mot nya brott som ett långt frihetsstraff skulle innebära. Straffriförklarade brottslingar som var i behov av omhändertagande kom inte alltid att omhändertas, men efter sinnessjuklagens tillkomst år

¹⁹ 1916 Thyréns förberedande utkast till strafflag, 1923 Strafflagskommissionens betänkande med förslag till strafflag, 1936 redogörelse för en konferens hållen i riddarhuset angående psykiskt abnorma förbrytars straffrättsliga ställning och behandling.

²⁰ SOU 1942:59 – *Strafflagsberedningens betänkande angående strafflagens tillräknelighetsbestämmelser, sinnesundersökning, m.m.*, s. 28.

²¹ SOU 1942:59 s. 30.

²² SOU 1942:59 s. 36 f.

²³ SOU 1942:59 s. 38.

²⁴ SOU 1942:59 s. 38 f.

1929 kom alla brottslingar som hade bedömts vara i behov av vård att intagas på sinnessjukhus.²⁵

Bestämmelsen i 5 kap. 6 § SL kritiserades på så vis att det i många fall inte ansågs försvarbart att minska straffet för de brottslingar som ansågs vara samhällsfarliga och inte var straffmottagliga, då man ansåg att de istället behövde omhändertaras varaktigt. Då man ansåg att straffminskningen istället verkade i motsatt riktning för dessa personer infördes år 1927 en lag om förvaring av förminskat tillräkneliga brottslingar, vilken möjliggjorde omhändertagande och förvaring på obestämd tid.²⁶

Förslaget som strafflagsberedningen lade fram i sitt förslag blev inte till lag, utan istället fick lagen lydelsen som Riksdagens första lagutskott formulerade, vilken var följande.

5 kap. 5 § SL: ”Ej må någon fällas till ansvar för gärning, som han begår under inflytande av sinnessjukdom, sinnesslöhet eller annan själslig abnormitet av så djupgående natur, att den måste anses jämställd med sinnessjukdom.”

5 kap 6 § SL: ”Begår någon brottslig gärning under inflytande av annan själslig abnormitet än i 5 § avses, må straffet, när särskilda skäl därtill föranleda, nedsättas under det lägsta straff, som för gärningen är stadgat.

Samma lag vare i fråga om brottslig gärning, som begås av någon, vilkens själsvärksamhet utan hans eget vållande tillfälligt rubbats, ehuru han ej är strafflös enligt 5 §.”

²⁵ SOU 1942:59 s. 39.

²⁶ SOU 1942:59 s. 33.

3 Hur har utvecklingen på området för tillräknelighet sett ut från det att brottsbalken trädde i kraft?

3.1 Införandet av brottsbalken

I strafflagsberedningens slutbetänkande ”Skyddslag”²⁷ skrivs det att, för att allmänhetens laglydighet inte ska äventyras, måste det i lagstiftningen finnas en huvudregel som innebär att på brott följer en samhällsreaktion. Straffrätten skulle enligt betänkandet innehålla påföljder som hade till syfte att statuera exempel för andra än den som begått brottet, med andra ord allmänpreventiva påföljder.²⁸

I slutbetänkandets förslag, och även i de stadganden som sedermera blev brottsbalken, fanns inga straffröfklaringar, dock fanns en påföljdseftergift i 33 kap. 3 § BrB. I 33 kap 2 § BrB stadgades att för den som begått brott under inflytande av sinnessjukdom, sinnesslöhet eller annan själslig abnormitet som var jämställd med sinnessjukdom, fick som påföljd endast utdömas överlämnande till särskild vård, skyddstillsyn eller böter. I stadgandet om påföljdseftergift, 33 kap. 3 § BrB, framgick att om ingen av dessa påföljder kunde dömas ut skulle den tilltalade vara fri från påföljd.²⁹

I propositionen till brottsbalken³⁰ diskuteras en ny utformning av påföljdssystemet. Det tas upp att det påföljdssystem som fanns i 1864 års strafflag (klassisk straffrättslig åskådning) innebar att på brott skulle det följa ett straff som stod i proportion till brottets svårhet. Straff skulle dock endast ådömas de som var tillräkneliga, den som var otillräknelig var straffri, då han inte ansågs vara ansvarig för sina handlingar. I propositionen framhålls att det sedan strafflagens tillkomst har skett stora förändringar i påföljdssystemet, vilka har inneburit att avsteg från principen att på brott följer straff allt oftare tagits. Man framhåller även att det inte alltid är ett straff, vilket bestäms av brottets art och grad som bör följa på ett brott, utan även

²⁷ SOU 1956:55 – *Skyddslag*.

²⁸ SOU 1956:55 s. 274.

²⁹ Svennerlind, s. 85.

³⁰ Prop. 1962:10 med förslag till brottsbalk.

andra brottspåföljder, som rättar sig efter personliga egenskaper och behov hos gärningsmannen, och som har samma effekt som straff, det vill säga att de skyddar mot brott. Denna utveckling, med andra påföljder, ansågs vara önskvärd, då den var naturligare som en del i samhällsskyddet. Utvecklingen hade dock brutit ner systematiken i SL, vilken innebar att på brott följer straff.³¹

I propositionen diskuteras även tillräknelighet och strafffrihet. Principen om att brott ska följas av straff gjordes avsteg från i 1864 års strafflag i fråga om gärningsmän som inte var tillräkneliga och som inte ansågs vara ansvariga för sina handlingar.³² När tillräknelighetsbestämmelserna ändrades år 1946 resulterade det i att antalet intagningar av kriminella på sinnessjukhus minskade. Vidare diskuteras i propositionen kring om straffrifyrkningarna skulle avskaffas, skulle det resultera i att även de som inte har handlat under inflytande av sinnessjukdom, sinnesslöhet eller annan själslig abnormitet som jämföras med sinnessjukdom, skulle kunna överlämnas till vård enligt sinnessjuklagen. För att detta skulle vara möjligt krävs det, enligt propositionen, att den psykiatriska expertisen har konstaterat att ett sådant vårdbehov föreligger.³³

En diskussion kring vad som utgör brott diskuteras också i propositionen. En i BrB beskriven gärning utgör brott endast om det subjektiva rekvisitet uppsåt eller oaktsamhet är uppfyllt. Detta leder till att brott begångna av psykiskt abnorma lagöverträdare inte alltid utgör brott. Det skulle ankomma på domstolen att konstatera att något subjektivt rekvisit inte föreligger och sedan ankomma på en annan myndighet att vidta de åtgärder som krävs av lagöverträdarens sinnessjukdom. Detta skulle leda till att åtal inte skulle väckas och någon domstolsprövning skulle inte komma till stånd, då det subjektiva rekvisitet för straffbarhet inte skulle vara för handen. Detta förhållande ansågs i propositionen vara uppenbarligen otillfredsställande och man ansåg att frågan skulle tas upp i arbetet med följdförfattningar till brottsbalken.³⁴

³¹ Prop. 1962:10 s. C 9 f.

³² Prop. 1962:10 s. C 47.

³³ Prop. 1962:10 s. C 108.

³⁴ Prop. 1962:10 s. C 542 f.

3.2 Senare utredningar på området

3.2.1 Tillräknelighet och allvarlig psykisk störning

I SOU 1984:64 diskuteras skillnaden mellan att tillämpa ett tillräknelighetsrekvisit, som i SL, och att inte göra det, som i BrB. Skillnaderna är små och de skillnader som finns är huvudsakligen principiella. Gränsdragningssvårigheter uppstår i båda systemen, vilka som ska behandlas enligt särregleringen och vilka som inte ska det. De som är i behov av psykiatrisk vård får det i båda systemen och problem med att uppnå rimliga vårdtider finns i båda systemen. Problematiken med gränsdragningen är av central betydelse, då utrymmet för otillräknelighet kan göras mycket litet utan att tillräknelighetslärans princip frångås.³⁵

I utredningen framfördes kritik mot påföljdssystemet, bland annat att påföljden ofta står i dålig proportion till brottet som begåtts. Att döma till ett långt fängelsestraff för ett brott begånget i ett djupt förvirringstillstånd skulle inte anses lämpligt, då denna påföljd sannolikt inte medverkar till att förhindra brott i framtiden eller bidrar till den dömdes rehabilitering.³⁶ Man föreslår att en rättspsykiatrisk undersökning bör krävas för att en domstol ska kunna besluta om påföljden ska bli rättspsykiatrisk vård, eller ge påföljdseftergift.³⁷

I propositionen till ändringarna av BrB år 1992, med vilka begreppet allvarlig psykisk störning infördes, kommenteras vad allvarlig psykisk störning är tänkt att innefatta.³⁸ Man uttalar att tillstånd av psykotisk karaktär, demens, allvarliga depressioner och svårartade personlighetsstörningar är tänkta att innefattas i begreppet allvarlig psykisk störning.³⁹

3.2.2 Konformitetsprincipen och förslag på återinförande av tillräknelighetsrekvisit

I SOU 1996:185 diskuteras behovet av en ny lagstiftning på området för psykiskt störda lagöverträdare. Man ansåg att lagstiftningen inte tog hänsyn till att domstolarna i vissa fall

³⁵ SOU 1984:64 - *Psykiatrin, tvånget och rättssäkerheten*, s. 279.

³⁶ SOU 1984:64 s. 286, 289.

³⁷ SOU 1984:64 s. 305 f.

³⁸ Svennerlind, s. 98.

³⁹ Prop. 1990/91:58 om psykiatrisk tvångsvård m.m., s. 86.

helt borde fria från ansvar och inte bara inskränka påföljdsvalet. Om konformitetsprincipen och de tankar som ligger bakom principen ska följas så bör en gärningsman som inte har kunnat rätta sig efter lagen inte dömas till ansvar för brott. En person som lider av en allvarlig psykisk störning och till följd av denna har en helt förvrängd verklighetsuppfattning eller hög tvångsmässighet saknar ofta denna förmåga.⁴⁰ Ett bibehållande av fängelseförbudet visar att det är närmast omöjligt att bortse från kravet att gärningsmannen ska ha haft möjlighet och förmåga att rätta sig efter lagen. Det är inte tillräckligt att särbehandling sker vid valet av påföljd.⁴¹

Gärningsmän som ingår i kategorin psykiskt störda lagöverträdare karakteriseras av att de har en förvrängd verklighetsbild, avsaknad av omdömesförmåga eller att de på något sätt kunde inse handlingens effekt, men inte kontrollera den, beroende på exempelvis stark tvångsmässighet eller avsaknad av impuls kontroll. Dessa gärningsmän bör inte klandras för sina gärningar, då handlandet sker utifrån en förvrängd verklighetsuppfattning, under stark påverkan av inre röster eller då gärningsmannen saknar förmåga att hantera impulser. Straffansvarsutredningen föreslår ett krav på ansvarsförmåga, det vill säga tillräknelighet, för att någon ska kunna dömas till brott.⁴²

3.2.3 Psykansvarskommitténs förslag till återinförande av tillräknelighetsrekvisit

År 2002 utkom ännu en utredning med förslag till ett återinförande av tillräknelighetsrekvisit i svensk rätt. Kravet på tillräknelighet skulle utformas restriktivt och skulle träffa en mindre grupp än vad fängelseförbudet, stadgat i 30 kap. 6 § BrB, gör. Ansvarsfrihet skulle föreligga om gärningsmannen till följd av en allvarlig psykisk störning, tillfällig sinnesförvirring, svår utvecklingsstörning eller ett allvarligt demenstillstånd saknade förmåga att förstå handlandets innebörd eller att anpassa handlandet efter en sådan förståelse. De gärningsmän som inte bedömdes tillräkneliga och som var i behov av rättspsykiatrisk vård skulle få detta vårdbehov tillgodosett genom den allmänna vårdlagstiftningen.⁴³

⁴⁰ SOU 1996:185 - *Straffansvarets gränser*, s. 31.

⁴¹ SOU 1996:185 s. 531 f.

⁴² SOU 1996:185 s. 532.

⁴³ SOU 2002:3 - *Psykisk störning, brott och ansvar*, s. 20 f.

I förslaget delas förutsättningarna för ansvarsfrihet upp i två delar, grundtillstånd och effekter av detta grundtillstånd. De fyra grundtillstånden i den föreslagna paragrafen är allvarlig psykisk störning, tillfällig sinnesförvirring, svår utvecklingsstörning och allvarligt demenstillstånd.⁴⁴

Till allvarlig psykisk störning räknas tillstånd av psykotisk karaktär, allvarliga depressioner med självmordstankar och karaktärsstörningar. Uppräkningen är dock inte uttömmande utan en bedömning måste alltid göras utifrån störningens art och grad.⁴⁵ Till tillfällig sinnesförvirring räknas höggradiga och kortvariga personlighetsfrämmande sinnestillstånd som inte har orsakats av en psykisk störning. Detta kan innebära hög feber, uppvaknande ur narkos eller blodsockersänkning hos diabetiker.⁴⁶

Med svår utvecklingsstörning eller allvarligt demenstillstånd menas ett tillstånd där kognitiva funktioner i hjärnan är påtagligt påverkade. Det ska vara fråga om kvalificerade former av utvecklingsstörning eller demenstillstånd.⁴⁷

Effekterna delas in i två rekvisit, ett realitetsvärderingsrekvisit och ett kontrollrekvisit.

Realitetsvärderingsrekvisit är det som i förslaget beskrivs som att gärningsmannen har saknat förmågan att inse innebörden av sitt handlande. Domstolen ska bedöma om gärningsmannen till följd av den psykiska störningen i någon grad har kunnat förstå gärningens innebörd. Om någon företar en handling utifrån en föreställning om att verkligheten ser ut på ett helt snedvridet sätt, jämfört med hur den ser ut för en person utan en psykisk störning, är hans verklighetsbild i vissa fall så främmande att det inte är rimligt att utdöma straffrättsligt ansvar.⁴⁸

Kontrollrekvisitet beskrivs som att gärningsmannen har saknat förmågan att kontrollera sitt handlande efter en sådan insikt som beskrivs i realitetsvärderingsrekvisitet. I dessa situationer kan gärningsmannen ha haft insikt om gärningens innebörd, men inte kunnat anpassa sitt beteende efter insikten, då förmågan till kontroll har saknats. Gärningsmannen kan, till följd

⁴⁴ SOU 2002:3 s. 363, 366-367.

⁴⁵ SOU 2002:3 s. 363 f.

⁴⁶ SOU 2002:3 s. 366.

⁴⁷ SOU 2002:3 s. 367.

⁴⁸ SOU 2002:3 s. 367.

av grundtillståndet, ha sådana impulsstörningar att straffrättsligt ansvar inte kan ådömas.
Exempel på tillstånd när detta kan bli aktuellt är schizofreni med starka imperativa impulser.⁴⁹

⁴⁹ SOU 2002:3 s. 368.

4 Strider den nuvarande regleringen mot konformitetsprincipen?

I detta kapitel ämnar jag försöka besvara frågan ovan genom att presentera den nuvarande lagstiftningen, konformitetsprincipens huvuddrag och två fall från praxis. Efter praxisavsnittet görs en sammanfattande kommentar till de båda rättsfallen.

4.1 Regleringen i brottsbalken

För att en handling ska anses utgöra brott enligt svensk rätt krävs följande. Det ska för det första föreligga brottsbeskrivningsenlighet, det vill säga att rekvisiten i en enskild straffbestämmelse eller osjälvständig brottsform är uppfyllda. Vidare ska det inte föreligga några rättfärdigande omständigheter, det vill säga gärningen ska inte vara rättfärdigad i enlighet med någon undantagsregel eller allmänna principer om social adekvans. Om dessa två rekvisit föreligger, brottsbeskrivningsenlighet och inga rättfärdigandegrunder, utgör gärningen otillåten sådan. Gärningen ska ha begåtts uppsåtligen eller av oaktsamhet samt så ska inga ursäktande omständigheter föreligga. Ursäktande omständigheter kan vara fall av excess, straffrättsvillfarelse eller frivilligt tillbakaträdande.⁵⁰

I den nuvarande regleringen för psykiskt störda lagöverträdare finns inget tillräknelighetsrekvisit.⁵¹ Något absolut fängelseförbud finns inte heller längre, efter en lagändring år 2008. Däremot finns det en presumtion för annan påföljd än fängelse om brottet har begåtts under påverkan av en allvarlig psykisk störning och denna bestämmelse återfinns i 30 kap. 6 § BrB. Paragrafen lyder som följer.

”Den som har begått ett brott under påverkan av en allvarlig psykisk störning ska i första hand dömas till en annan påföljd än fängelse. Rätten får döma till fängelse endast om det finns synnerliga skäl. Vid bedömningen av om det finns sådana skäl ska rätten beakta

1. om brottet har ett högt straffvärde,
2. om den tilltalade saknar eller har ett begränsat behov av psykiatrisk vård,

⁵⁰ Asp, Petter; Ulväng, Magnus; Jareborg, Nils, *Kriminalrättens grunder*, s. 41 f.

⁵¹ Asp m.fl., s. 41.

3. om den tilltalade i anslutning till brottet själv har vållat sitt tillstånd genom rus eller på något annat liknande sätt, samt
4. omständigheterna i övrigt.

Rätten får inte döma till fängelse, om den tilltalade till följd av den allvarliga psykiska störningen har saknat förmåga att inse gärningens innebörd eller att anpassa sitt handlande efter en sådan insikt. Detta gäller dock inte om den tilltalade har vållat sin bristande förmåga på det sätt som anges i första stycket 3.”

För att särregleringen ska kunna bli tillämplig krävs att det finns ett orsakssamband mellan den psykiska störningen och brottet, vilket fastställdes i NJA 2007 s. 180. Fängelse får endast utdömas om det finns synnerliga skäl och bedömningen av om sådana skäl finns utronas genom en restriktiv helhetsbedömning.⁵² Det krävs i princip att straffvärdet är mer än fyra år och att vårdbehovet är begränsat.⁵³ Om gärningsmannen inte har haft förmågan att inse gärningens innebörd eller kunnat anpassa sitt handlande efter en sådan insikt får inte fängelse utdömas. Det krävs att gärningsmannen i avsevärd grad har brustit i bedömningen och föreställningen av situationen när brottet begicks.⁵⁴

4.2 Konformitetsprincipen

Konformitetsprincipen innebär att endast den som har haft förmåga att rätta sig efter lagen ska kunna dömas till ansvar.⁵⁵ Principen är av rättspolitisk karaktär, vilket innebär att dess huvudfunktion ligger på lagstiftningsplanet. Om uttrycklig lagstiftning saknas kan dock även domstolarna använda sig av principen som ett tungt argument i frågor om straffansvar.⁵⁶

Konformitetsprincipen kan delas in i fyra delar, där den första är av intresse för ett tillräknelighetsperspektiv. Denna del innebär att en person inte bör anses vara straffrättsligt ansvarig om han eller hon inte hade förmåga att rätta sig efter lagen. Att gärningsmannen inte hade förmåga att rätta sig efter lagen innebär att han eller hon inte kunde kontrollera sitt beteende. Denna oförmåga kan uppkomma vid tre olika tillfällen, att gärningsmannen gör något i medvetlöst tillstånd, att gärningsmannen är oförmögen att utföra en handling på

⁵² Ulväng, Magnus, kommentar 1357 till 30 kap. 6 § BrB på Karnov, hämtad 2014-10-15.

⁵³ Ulväng, kommentar 1358 till 30 kap. 6 § BrB på Karnov, hämtad 2014-10-15.

⁵⁴ Ulväng, kommentar 1363 till 30 kap. 6 § BrB på Karnov, hämtad 2014-10-15.

⁵⁵ Asp m.fl., s. 65.

⁵⁶ Asp m.fl., s. 298.

grund av brist på styrka, kunskap eller skicklighet eller att gärningsmannen har en psykisk störning som påverkar hans eller hennes kontrollförmåga.⁵⁷

Om man här applicerar materiell rättssäkerhet som beskriven ovan i kapitel 1.4, och som innebär att krav ställs på rättens innehåll genom att den ska garantera vissa etiska och sociala värden. Ett sådant etiskt värde kan antas vara att konformitetsprincipen upprätthålls. Konformitetsprincipen innebär, som framgått ovan i kapitlet, att endast den som hade förmåga att rätta sig efter lagen ska kunna dömas till straffrättsligt ansvar. Det har även framgått att enligt den nuvarande svenska regleringen om straffrättsansvar döms även personer som inte hade förmåga att rätta sig efter lagen till straffrättsligt ansvar. I Sverige finns särregleringen för psykiskt störda lagöverträdare som bekant, sedan brottsbalken trädde i kraft år 1965, i påföljdsledet. Även psykiskt störda lagöverträdare som har begått brott under påverkan av allvarlig psykisk störning döms alltså till straffrättsligt ansvar, men kan endast dömas till fängelse om särskilda skäl föreligger. Även om det finns en begränsning i påföljdsvalet döms dessa personer alltså till straffrättsligt ansvar. Detta anser inte jag vara i enlighet med konformitetsprincipen. Även den moderna rättssäkerheten, som innebär att rättigheter som garanteras medborgarna genom straffrätten ska upprätthållas, ger här resultatet att den nuvarande svenska regleringen strider mot konformitetsprincipen. Då konformitetsprincipen är en straffrättslig princip ska den upprätthållas, vilket den inte gör i dagens läge.

4.3 Praxis

Även om det inte finns något tillräknelighetsrequisit i svensk rätt finns några domar som är intressanta för uppsatsen. Två fall presenteras nedan. Valet föll på just dessa fall då domstolarna för diskussioner kring gärningsmannens förmåga att inse gärningarnas innebörd. I det senare fallet för HD även en diskussion kring tillräknelighet, vilket också bidrog till att valet föll på detta fall.

⁵⁷ Asp m.fl., s. 299.

4.3.1 Dom B 5220-10 Malmö tingsrätt

4.3.1.1 Tingsrätten

I ett fall från Malmö tingsrätt, med målnummer B 5220-10, tas frågan om misshandel utförd av en man med autism upp. Mannen i fallet, M.B., hade vid två tillfällen oprovocerat misshandlat för honom helt okända människor på stan, en kvinna som gick med kryckor och en 93-årig kvinna. Han har även slagit ett barn i huvudet i ett badhus samt även slagit på barnets pappa och dragit ner en kvinna under vattnet i ett annat badhus. I målet ingav åklagaren även en frikännande dom från 2006, vilken gällde misshandel av olika män vid tre tillfällen under perioden juni 2004 till december 2005. I det målet hade ett § 7 intyg inhämtats i vilken det framkom att det var omöjligt att föreställa sig att M.B. visste vad han gjorde och än mindre att hans handlande var fel. Tingsrätten kom i det fallet fram till att M.B. inte hade varit medveten om sitt handlande och effekterna av det i sådan grad att han kunde anses ha haft uppsåt. Gärningarna som M.B. begått betraktades enligt tingsrätten därmed inte som brott.

I målet från 2010 menade åklagaren att M.B. hade börjat rikta sina brott mot kvinnor istället för män och att detta betydde att han hade en avsikt med angreppen.

I det rättspsykiatriska utlåtande som inhämtats framkom att M.B. hade begått gärningarna under påverkan av en allvarlig psykisk störning, att han vid undersökningstillfället led av en allvarlig psykisk störning samt att han till följd av denna störning var i behov av psykiatrisk vård i kombination med frihetsberövande och tvång. Förutsättningar att överlämna M.B. till rättspsykiatrisk vård förelåg därmed.

M.B. lider av autistiskt syndrom och har en utvecklingsstörning. Vidare saknar han eget språk och förmågan att kommunicera, han säger enbart enstaka ord. Vad M.B. vill kommunicera med sina aggressiva attacker är mycket svårt att förstå, men det är uppenbart att något hämndmotiv inte har förelegat. Det är även uppenbart att M.B. inte har vållat sitt tillstånd genom rus. Det föreligger också ett orsakssamband mellan gärningarna och den allvarliga psykiska störningen. I det rättspsykiatriska utlåtandet skrivs att det är mycket som talar mot att M.B. har förstått gärningarnas innebörd och egentligen har ingenting som talar för att han har haft en normal förmåga att inse innebörden av gärningarna framkommit. Trots att M.B. har dubbla assistenter dygnet runt har han kunnat utföra de aktuella handlingarna, vilket tyder

på att den nuvarande situationen inte är optimal. Det finns en tydlig återfallsrisk vilket motiverar påföljdsvalet rättspsykiatrisk vård med särskild utskrivningsprövning och därefter skulle en lämplig, långvarig utslussning till ett anpassat LSS-boende kunna genomföras. Denna utslussning bör ske över lång tid så att den ska bli så smärtfri som möjligt, då M.B. är i stort behov av struktur i vardagen med så lite förändringar som möjligt. M.B. behöver även en stimulusreducerad miljö, då han blir stressad av för många intryck, vilket kan leda till aggressiva utbrott.

Tingsrättens bedömning blev som följer. Det rättspsykiatriska utlåtandet lämnar uppsåtsfrågan öppen, då det i utlåtandet står att ingenting talar för att M.B. har haft en *normal* förmåga att inse gärningarnas innebörd.

Den 93-åriga kvinnan som blev utsatt för misshandel har beskrivit att M.B. försökte gömma sig när ambulans och polis kom till platsen, vilket enligt tingsrätten talar för att han var medveten om att han hade gjort fel. Tillvägagångssättet och intensiteten av angreppet talar för att M.B. hade uppsåt att skada henne. Tingsrättens bedömning blir att M.B. har haft en sådan grad av medvetande om sitt handlande när gärningarna begicks att han ska fällas till ansvar för misshandel samt försök till misshandel. Påföljden bestäms till överlämnande till rättspsykiatrisk vård med särskild utskrivningsprövning.

4.3.1.2 Hovrätten

Domen överklagades till hovrätten, som gjorde följande bedömning.

Det anses styrkt att M.B. har utfört gärningarna i fråga och det råder inte någon tvekan om att gärningarna har begåtts under påverkan av en allvarlig psykisk störning. För att kunna dömas för misshandel krävs även att M.B. har begått gärningarna med uppsåt. För att uppsåt ska föreligga i straffrättslig mening krävs att gärningsmannen ska ha varit i tillräcklig grad medveten om vad han har gjort. Gällande psykiskt störda lagöverträdare kan man ur praxis, utöver kravet på viss grad av medvetande, även utläsa ett krav på att gärningsmannen ska ha viss förståelse av sammanhanget och omgivningen när handlingen begicks.

De medicinska utlåtandena som har gjorts talar mot att M.B. har varit tillräckligt medveten om sina handlingar för uppsåt, återstår om omständigheterna kring gärningarna kan leda till en annan slutsats. Den 93-åriga kvinnan som blev attackerad har angett att M.B. försökte

gömma sig när polisen kom till platsen. Att M.B. förflyttade sig kan dock ha flera andra förklaringar och det kan inte läggas någon vikt vid detta vid frågan om han var medveten om att han hade gjort fel eller inte.

Gärningarna har inte föregåtts av något som sannolikt skulle kunna ha väckt irritation hos M.B. och framstår som oförklarliga. Åklagaren gjorde gällande att man kan utläsa en avsikt med gärningarna då de endast riktar sig mot kvinnor, men detta kan man inte göra enligt hovrätten. Det rör sig om kvinnor i helt olika åldrar, den äldsta är över 90 och den yngsta är ett litet barn, vilket gör att det inte finns något logiskt mönster. Det har inte heller varit så att attackerna har riktat sig endast mot kvinnor, då det rör sig om en man också. Att M.B. sparkade mot den 93-åriga kvinnan talar förvisso i någon mån för att han var medveten i viss grad, men omständigheterna i övrigt talar emellertid emot en sådan medvetenhet. Det var därmed inte visat att M.B. hade handlat med uppsåt och åtalen ogillades därför.

4.3.2 NJA 2012 s. 564

4.3.2.1 Tingsrätten

I detta fall besvaras frågan om straffrättsligt ansvar för en 17-åring med allvarlig psykisk störning som genomfört samlag och andra med samlag jämförliga handlingar med en 12-åring.

Vid flera tillfällen under år 2008 har F.S. genomfört samlag och med samlag jämförliga handlingar med målsäganden som vid tillfällena var 11 och 12 år gammal. F.S. erkände handlingarna, men bestred ansvar då de inte hade begåtts med uppsåt. Tingsrätten gjorde följande bedömning.

F.S. och målsäganden har lämnat samstämmiga uppgifter gällande att de har haft samlag vid många tillfällen. Deras uppgifter skiljer sig dock åt på en punkt, då målsäganden har uppgett att hon vid många tillfällen har varit ledsen och skrikit och puttats undan F.S. hon har inte påstått att han har använt sig av våld, men han ska ha haft ett hårt grepp. Dessa uppgifter har F.S. förnekat och han har uppgett att de båda var med på handlingarna. Ord står mot ord i denna fråga. Målsägandens berättelse är mycket detaljerad och ger ett starkt intryck av att vara upplevd. Berättelsen som F.S. har uppgett är inte lika detaljerad, vilket dock inte gör

den mindre trovärdig. Här är det av betydelse att F.S. inte har haft lika lätt att uttrycka sig vid förhör som målsäganden. Det går alltså inte att fästa mer trovärdighet vid någon av berättelserna, men eftersom åklagaren ska bevisa vad som har hänt utgår tingsrätten från berättelsen som F.S. har uppgett.

I uppsåtsfrågan gör tingsrätten följande bedömning.

F.S. har uppgett att han och målsäganden förstod att deras handlande var fel. Det står klart att F.S. har förstått vad han har gjort och även på ett ungefär förstått hur gammal målsäganden var. F.S. har alltså begått gärningen uppsåtligen.

Det framgår av den rättspsykiatriska undersökningen som gjorts att F.S. både vid undersökningstillfället och vid gärningstillfällena hade en allvarlig psykisk störning. F.S. har diagnosen autistiskt syndrom och lindrig mental retardation. Det har även framkommit i det rättspsykiatriska utlåtandet att F.S. inte är i behov av rättspsykiatrisk vård. Det står härmed klart att F.S., trots gärningarnas höga straffvärde, inte kan dömas till fängelse.

Åklagaren yrkade att påföljden skulle bestämmas till skyddstillsyn, men detta ansåg tingsrätten knappast skulle behövas. När F.S. för två år sedan fick klart för sig att hans och målsägandens beteende inte var acceptabelt upphörde handlingarna. En skyddstillsyn för att F.S. ska avhålla sig från fortsatt brottslighet är därför obehövlig. Då det saknas anledning att anta att F.S. återfaller i brott ådöms han påföljden villkorlig dom förenad med böter. Tingsrätten dömer F.S. för våldtäkt mot barn.

4.3.2.2 Hovrätten

F.S. överklagade till hovrätten och yrkade i första hand att åtalet skulle ogillas och i andra hand att gärningarna skulle bedömas som sexuellt utnyttjande av barn och att ansvarsfrihet enligt 6 kap. 14 § BrB skulle föreligga. I sista hand yrkade han att han skulle vara fri från påföljd enligt 30 kap. 6 § BrB. Hovrätten fann, liksom tingsrätten, att F.S. hade genomfört samlag och andra med samlag jämförliga handlingar med målsäganden, samt att han hade handlat med uppsåt och därmed skulle dömas till ansvar.

I fråga om hur gärningen ska rubriceras konstaterar hovrätten att bestämmelsen om sexuellt utnyttjande av barn saknar betydelse i fall där brott riktar sig mot mindre barn. Den bestämmelsen förutsätter nämligen att personen som brottet riktar sig mot, med hänsyn till hans eller hennes utveckling och omständigheterna i övrigt, har haft förutsättningar att bedöma och ta ställning till situationen. Då målsäganden vid gärningstillfällena var 11-12 år gammal hade hon knappast förutsättningar att göra detta. Med beaktande av detta kan gärningen endast bedömas som våldtäkt mot barn.

Ingen omständighet som gör att F.S. ska vara fri från påföljd enligt 30 kap. 6 § BrB föreligger. Hovrätten gör i påföljdsfrågan samma bedömning som tingsrätten, förutom att hovrätten anser att det saknas skäl att förena den villkorliga domen med böter.

4.3.2.3 Högsta domstolen

F.S. överklagade till Högsta domstolen och yrkade likadant som han gjorde i hovrätten. F.S. har under sommaren 2008 genomfört samlag och handlingar jämförbara med samlag med målsäganden. F.S. var då 17 år och målsäganden 12 år, eller i det närmaste 12 år. Högsta domstolen utgår, liksom tingsrätten och hovrätten, från att handlingarna var frivilliga och ömsesidiga. I målet är frågan om F.S. ska vara straffrättsligt ansvarig för gärningarna han har begått, hur gärningarna ska rubriceras samt hur påföljdsfrågan ska besvaras.

Om F.S. som person har det i målet framkommit följande. F.S. har sedan årskurs fyra gått i särskola. Enligt det rättspsykiatriska utlåtandet hade han en allvarlig psykisk störning både vid gärningstillfällena och vid undersökningstillfället. Diagnosen var autistiskt syndrom och lindrig mental retardation. F.S. hade vid undersökningstillfället svårt att förklara vad som hade hänt. Det upplevdes inte som att han förstod anklagelserna eller innebörden av konsekvenserna av gärningarna. Han förstod inte heller ordet samlag. Det har också framkommit av utredningen i målet att F.S. lider av en muskelsjukdom medför försvagad muskulatur och en försenad kroppslig utveckling. Enligt det rättspsykiatriska utlåtandet uppvisade F.S. en betydande omogenhet och ojämn utvecklingsprofil vid handlingarna. I ett läkarintyg som utfärdades under hösten 2010 framgår att F.S. fungerade på en mycket låg nivå, som motsvarade en 10–12-åring.

Det har i utredningen framgått att F.S. vid flera tillfällen har haft samlag och andra med samlag jämförliga sexuella handlingar. Dessa handlingar uppfyller kraven som finns för att någon ska dömas för våldtäkt mot barn enligt 6 kap. 4 § BrB. Om en handling som uppfyller kraven i 6 kap. 4 § BrB är att anse som mindre allvarlig ska den enligt 6 kap. 5 § BrB bedömas som mindre allvarlig. Emellertid står det klart att om ett barn endast är 12 år finns det inget egentligt utrymme att betrakta gärningen som mindre allvarlig. Gärningarna som F.S. har begått ska alltså bedömas som våldtäkt mot barn.

Det framgår av F.S. egna uppgifter att han var medveten om vad han gjorde, samt att han visste att målsäganden inte var 15 år. Gärningarna har alltså skett uppsåtligen.

Otillräknelighet som har sin grund i en allvarlig psykisk störning leder enligt gällande rätt inte till ansvarsfrihet, vilket det gjorde enligt 1864 års strafflag. I dagens reglering ska en allvarlig psykisk störning istället vägas in vid påföljdsvalet. Detta innebär att den som begår brott under påverkan av en allvarlig psykisk störning i första hand ska dömas till en annan påföljd än fängelse. Om gärningsmannen till följd av den allvarliga psykiska störningen har saknat förmåga att inse gärningens innebörd eller anpassa sitt handlande efter en sådan insikt råder ett absolut fängelseförbud. I andra rättsordningar torde dessa fall vara sådana som på grund av otillräknelighet leder till frihet från straffrättsligt ansvar. Flera gånger under årens lopp har det kommit statliga utredningar i vilka ett återinförande att ett tillräknelighetsrekvisit har föreslagits. Dock har inget av dessa förslag lett till lagstiftning. Förutsättningarna i dagens system är alltså att även om en gärning begås under påverkan av en allvarlig psykisk störning kan gärningsmannen dömas för brott och anvisningen från lagstiftaren till rättstillämparen är att beaktandet av störningen ska ske vid valet av påföljd. Det finns därför inget stöd att på grund av otillräknelighet fria F.S. från ansvar.

F.S. har berättat att både han och målsäganden visste att deras handlande var fel, i den bemärkelsen att det var olämpligt. Han har även berättat att han inte visste att det var olagligt att ha samlag med någon som inte fyllt 15 år, och att han vet det nu. Vidare stödjer det rättspsykiatriska utlåtandet att F.S. inte visste att gärningarna var straffbelagda.

En grundprincip för straffansvar innebär att okunnighet om gärningarna var straffbelagda eller inte, inte friar från ansvar. Uppfattningen om att det bör finnas undantag till denna princip har dock funnits länge och numera finns straffrättsvillfarelse kodifierat i lag. Detta innebär att om

det förekommit något fel vid kungörelsen av en lag, eller om gärningen annars var uppenbart ursäktlig ska den inte leda till straffrättsligt ansvar. Lagstiftningen tar sikte på ett mycket begränsat antal fall, situationer där det inte har varit möjligt att få kännedom om innehållet i lagen. I förarbetena diskuteras att vissa situationer där straffbestämmelsen var otydlig skulle kunna leda till att straffrättsvillfarelsen var uppenbart ursäktlig. Det skulle bli fråga om situationer som ligger mycket nära de som lagen tar sikte på och gälla uppenbart särpräglade fall. Även om F.S. lider av en allvarlig psykisk störning kan detta fall inte anses vara ett av de få särpräglade individuella fallen som motiverar användning av bestämmelsen om straffrättsvillfarelse.

Gällande gärningens straffvärde ska straffrättsvillfarelsen här beaktas som en förmildrande omständighet, även om den inte var uppenbart ursäktlig och ledde till frihet från ansvar. Ytterligare en förmildrande omständighet är att F.S. till följd av en allvarlig psykisk störning saknat förmåga att förstå handlingens innebörd eller anpassa sitt handlande efter en sådan förståelse. Det råder även ett förbud mot fängelse då F.S. begick gärningarna under påverkan av en allvarlig psykisk störning. Utöver brottets straffvärde ska även billighetsskäl i 29 kap. 5 § BrB tas i beaktan vid straffmätningen. I detta fall aktualiseras billighetsskäl i 29 kap. 5 § 1st 6 BrB, vilket innebär att det vid straffmätningen ska beaktas om den tilltalade, till följd av sin psykiska hälsa, skulle drabbas särskilt hårt av ett straff baserat på brottets straffvärde. Det framgår av utredningen att F.S. tolkar regler bokstavligen och han har varit mycket ångerfull angående gärningarna när han i efterhand fått reda på att han brutit mot samhällets regler.

I fallet finns det även skäl att beakta vad F.S. tvingats genomgå i rättsprocessen, även om sådant normalt inte ska beaktas. Det går i detta fall inte att bortse från att omgivningens reaktioner och brottsutredningen har skapat mycket oro hos F.S. och han ser sig själv som en svår sexualförbrytare och kriminell, detta till följd av hans psykiska tillstånd. Att hans psykiska tillstånd gör att han lätt påverkas av stressituationer, är känslig för förändringar samt att han inte kan bearbeta intryck på ett normalt sätt kan inte det heller bortses ifrån.

Om det är uppenbart oskäligt enligt något av billighetsskäl att utdöma påföljd ska rätten meddela påföljdseftergift. Som tidigare har framgått föreligger förmildrande omständigheter enligt 29 kap. 3 § BrB och billighetsskäl enligt 29 kap. 5 § BrB. Sammantaget är situationen

sådan att det skulle vara uppenbart oskäligt att utdöma påföljd och påföljdseftergift ska därmed meddelas.

Justitieråden Severin Blomstrand och Gudmund Toijer var skiljaktiga och fastställde hovrättens domslut. De anförde följande.

Möjligheten att meddela påföljdseftergift förutsätter att det är uppenbart oskäligt att utdöma påföljd. I detta fall är omständigheterna inte så särpräglade att påföljdseftergift kan meddelas. Istället ska hänsyn tas till det psykiska tillståndet hos F.S. vid valet av påföljd. Eftersom F.S. begick gärningarna under påverkan av en allvarlig psykisk störning kan fängelse inte utdömas och förutsättningarna för överlämnande till rättspsykiatrisk vård finns inte. Då det saknas anledning att tro att F.S. återfaller i brottslighet är villkorlig dom en lämplig påföljd.

Även justitieråden Ingemar Persson och Martin Borgeke var skiljaktiga och frikände F.S. från ansvar. De anförde följande.

Enligt bestämmelsen om straffrättsvillfarelse kan, utöver felaktighet vid kungörandet av lagen, även annan orsak beaktas om den gör villfarelsen uppenbart ursäktlig. Detta innebär att även i andra fall än de som nämns i förarbetena kan en straffrättsvillfarelse som är uppenbart ursäktlig leda till frihet från ansvar. Det kan med detta sägas att regleringen tar sikte på situationer av straffrättsvillfarelse där åläggande av straffrättsligt ansvar anses vara orimligt. Här finns anledning att nämna ett propositionsuttalande som innebär att rättsordningen inte förlorar auktoritet genom att avstå från att behandla medborgarna på ett orättfärdigt vis. Detta uttalande torde bygga på konformitetsprincipen, vilken innebär att endast den som har haft förmåga och möjlighet att rätta sig efter lagen ska kunna dömas till ansvar.

Förutsättningarna i F.S. fall är sådana att han vid gärningstillfällena inte visste att gärningarna var otillåtna, vilket medför att han var i straffrättsvillfarelse. Frågan om denna var uppenbart ursäktlig är relevant för ansvarsbedömningen.

Utifrån utredningen i målet kan konstateras att F.S. hade en allvarlig psykisk störning i form av autistiskt syndrom och lindrig mental retardation vid gärningstillfällena. Till följd av sin allvarliga psykiska störning har F.S. saknat förmåga att förstå gärningarnas straffrättsliga innebörd och haft svårt att förstå vad han anklagas för och konsekvenserna av handlingens innebörd. Trots att F.S. är cirka fem år äldre än målsäganden framgår det av utredningen att han hade en fysisk och mental utveckling som knappt motsvarade målsägandens ålder. Med

hänsyn till detta ovan anförda är det orimligt att lasta F.S. för att han inte visste att gärningarna var straffbelagda. F.S. ska därmed frikännas då hans straffrättsvillfarelse har varit uppenbart ursäktlig.

4.3.3 Sammanfattande kommentarer till rättsfallen

4.3.3.1 Dom B 5220-10 Malmö tingsrätt

I fallet med M.B., misshandelsfallet, diskuteras även ett fall av misshandel från tidigare, som också gällde M.B. I §7-intyget som inhämtades i det målet uttalades att det var omöjligt att föreställa sig att M.B. var medveten om vad han gjorde och än mindre att han visste att det han gjorde var fel. Han ansågs inte vara medveten om sitt handlande och effekterna därav att han kunde anses ha handlat med uppsåt.

I det aktuella fallet inhämtades ett rättspsykiatriskt utlåtande i vilket man skriver att M.B. har saknat en normal förmåga att inse gärningarnas innebörd. Vidare konstateras i tingsrätten att M.B. lider av en allvarlig psykisk störning och att han har begått brott under påverkan av denna. Eftersom man i det rättspsykiatriska utlåtandet säger att M.B. har saknat en normal förmåga att inse gärningarnas innebörd anser tingsrätten att uppsåtsfrågan lämnas öppen och gör bedömningen att M.B. har varit i sådan grad medveten om sitt handlande att han kan fällas till ansvar för misshandel.

Som framgått ovan under rubrik 4.3.2.1. överklagades domen till hovrätten och även där gjordes bedömningen att M.B. hade en allvarlig psykisk störning och att brottet hade begåtts under påverkan av denna. Hovrätten uttalade att de medicinska uttalandena talade mot att M.B. hade varit i tillräckligt grad medveten för att ha handlat med uppsåt. Omständigheterna i övrigt talade även de för att M.B. inte hade varit tillräckligt medveten. Hovrätten ansåg därmed att det inte var visat att M.B. hade handlat med uppsåt.

I det rättspsykiatriska utlåtandet skrivs att det finns mycket som talar mot att M.B. har haft en förståelse för gärningarnas innebörd och att det egentligen inte finns något som talar för att han har haft en sådan förståelse. Ändå dömer tingsrätten M.B. till rättspsykiatrisk vård med särskild utskrivningsprövning. Domstolen argumenterar för denna påföljd eftersom det finns en stor återfallsrisk. Här tycker jag att det känns som att tingsrätten gör en bedömning att M.B. har varit tillräckligt medveten, för att kunna döma honom till rättspsykiatrisk vård med särskild utskrivningsprövning. Att hovrätten sedan gör en helt annan bedömning av samma

omständigheter anser jag även det talar för att tingsrätten baserade sitt beslut på M.B:s farlighet.

4.3.3.2 NJA 2012 s. 564

I det andra fallet, NJA 2012 s. 564, framgår det av det rättspsykiatriska utlåtandet som inhämtats att F.S. hade en allvarlig psykisk störning såväl vid undersökningstillfället som vid gärningstillfällena, samt att han inte var i behov av rättspsykiatrisk vård. Han kunde heller inte dömas till fängelse. Tingsrätten dömer F.S. till ansvar då han har begått gärningarna uppsåtligen. Även hovrätten gör bedömningen att F.S. har begått gärningarna med uppsåt och dömer honom till ansvar.

Högsta domstolen konstaterar även den att gärningarna har skett uppsåtligen då F.S. var medveten om vad han gjorde. Därefter gör HD något intressant. Man tar upp en diskussion kring otillräknelighet och att det inte finns något stöd i dagens reglering att fria någon från ansvar på grund av otillräknelighet. Man säger att den som begår brott under påverkan av en allvarlig psykisk störning ska dömas till främst andra påföljder samt att det i vissa fall råder ett absolut fängelseförbud. Man nämner också att flertalet utredningar angående ett återinförande av ett tillräknelighetsrekvisit har kommit under åren, men att inget av dessa har lett till lagstiftning. Domstolen nämner även här att fall där gärningsmannen har saknat förmåga att inse handlingens innebörd eller anpassa sitt handlande efter en sådan förståelse är fall som i rättsordningar som tillämpar tillräknelighetsrekvisit leder till ansvarsfrihet på grund av otillräknelighet. Detta stycke avslutas med att domstolen konstaterar att det inte finns grund för att fria F.S. från ansvar på grund av otillräknelighet. Att domstolen tar upp diskussionen kring detta tolkar jag som att den kanske hellre hade velat att en tillräknelighetslära skulle vara gällande i Sverige än idag.

I HD tas även frågan om straffrättsvillfarelse upp, om det faktum att F.S. inte visste att det var olagligt att ha samlag med någon som inte hade fyllt 15 år skulle vara uppenbart ursäktligt. Domstolen kommer fram till att detta inte är ett av de särpräglade individuella fall som motiverar användning av straffrättsvillfarelsebestämmelsen. Dock ska straffrättsvillfarelsen beaktas som förmildrande omständighet, och billighetsskäl i 29 kap. 5 § BrB föreligger också.

Domstolen anser att den tilltalade på grund av sin psykiska hälsa skulle drabbas särskilt hårt av ett straff baserat på brottets straffvärde och meddelar påföljdseftergift.

Dock var domstolen inte helt enig i sitt domslut, då fyra justitieråd var skiljaktiga. Två fastställde hovrättens domslut och två frikände F.S. från ansvar på grund av straffrättsvillfarelse.

De två justitieråd som frikände F.S. från ansvar nämnde ett propositionsuttalande som innebär att rättsordningen inte förlorar i auktoritet genom att inte behandla medborgarna på ett orättfärdigt vis. Justitieråden menar att detta uttalande torde bygga på konformitetsprincipen och anser att F.S. till följd av sin psykiska störning har saknat förmåga att förstå vad han anklagas för och gärningarnas straffrättsliga innebörd och konsekvenserna av dessa. Med hänsyn till detta anser justitieråden att det är orimligt att lasta F.S. för att han inte visste att gärningarna var straffbelagda och frikänner honom från ansvar då hans straffrättsvillfarelse har varit uppenbart ursäktlig.

Att HD framförde en diskussion kring tillräknelighet och att påföljdseftergift sedan meddelades anser jag vara ett ställningstagande från domstolens sida, att ett tillräknelighetsrekvisit bör återinföras. Två av justitieråden är skiljaktiga och går ännu ett steg längre och frikänner F.S. från ansvar på grund av straffrättsvillfarelse då han inte har haft förmåga att förstå gärningens innebörd eller effekterna av den. De två skiljaktiga justitieråden tar också upp konformitetsprincipen utifrån ett propositionsuttalande beskrivet ovan och detta kan, tror jag, betyda att de anser att konformitetsprincipen borde få större genomslag i lagstiftningen och att den nuvarande lagstiftningen behandlar medborgarna orättfärdigt, då det var just det som propositionsuttalandet byggde på.

5 Hur ser lagförslaget från år 2012 ut ifråga om tillräknelighet?

5.1 Inledning

I detta kapitel ämnar jag att svara på frågan ovan, samt att i slutet av kapitlet göra en analyserande jämförelse av det nya förslaget och dagens nu gällande regelring utifrån ett rättssäkerhetsperspektiv med inslag av konformitetsprincipen.

År 2008 tillsattes en utredningsgrupp som fick till uppgift att se över Lagen om psykiatrisk tvångsvård⁵⁸ och Lagen om rättspsykiatrisk vård⁵⁹ samt att lämna förslag till ny lagstiftning på området. En arbetsgrupp inom utredningen har behandlat de straffrättsliga frågorna.⁶⁰

I utredningen har utgångsläget varit att en större reform med utgångspunkt i Psykansvarskommitténs förslag⁶¹ ska komma att genomföras. Utredningen är indelad i tre delar: översyn av den psykiatriska tvångsvårdslagstiftningen, psykiskt störda lagöverträdare och gemensamma frågor.⁶² Under detta avsnitt kommer översynen av den psykiatriska tvångsvårdslagstiftningen inte att behandlas.

5.2 Vårdfrågor, straffrättsliga frågor och skyddsfrågor

De problem som finns med nuvarande reglering kan delas in i tre principiella frågor som alltid uppkommer när den straffrättsliga behandlingen av psykiskt störda lagöverträdare diskuteras.

De tre frågorna är vårdfrågor, straffrättsliga frågor och skydd mot fortsatt allvarlig brottslighet.⁶³

⁵⁸ Lag (1991:1128) om psykiatrisk tvångsvård.

⁵⁹ Lag (1991:1129) om rättspsykiatrisk vård.

⁶⁰ Förordet i SOU 2012:17.

⁶¹ SOU 2002:3.

⁶² SOU 2012:17 s. 35.

⁶³ SOU 2012:17 s. 509 f.

Om vårdfrågorna skrivs det i utredningen följande. Systemet med särskild utskrivningsprövning ger upphov till att personer kan hållas kvar i slutna vård, trots att sådan vård inte längre behövs, vilket skapar etiska konflikter i vården. Därmed riskerar vården att bli en form av maskerad förvaring, vilket står i strid med Hawaii-deklarationen. I den stadgas det att en psykiatriker inte får medverka i tvångsvård av en person som inte är i behov av sådan vård. Ytterligare ett problem med vården är att den psykiatriska vården som behövs för personer med en psykisk störning som är dömda till fängelse. Kriminalvården har begränsade möjligheter att tillgodose vårdbehovet hos dessa personer och det är även svårt att inom den allmänna sjukvården fullt ut tillgodose detta vårdbehov. Det tredje problemet med vården är att det blir stor skillnad på vården för personer som bedöms ha begått brott under påverkan av en allvarlig psykisk störning och döms till vård och personer som inte bedöms ha begått brott under påverkan av en allvarlig psykisk störning och döms till fängelse, men som har i stort sett samma vårdbehov. De förstnämnda har som regel lättare att få den vård de behöver än de sistnämnda.⁶⁴

De straffrättsliga frågorna kommenteras i utredningen på följande vis.

Det första straffrättsliga problemet hänför sig till 30 kap. 6 § BrB. Tidigare innehöll bestämmelsen ett förbud, vilket innebar att domstolen inte kunde döma ut fängelse om brottet hade begåtts under påverkan av en allvarlig psykisk störning. Om personen i fråga inte led av en allvarlig psykisk störning när denne skulle dömas kunde inte domstolen döma ut rättspsykiatrisk vård. Numera är 30 kap. 6 § BrB inte ett förbud mot att döma till fängelse, utan en presumtion för annan påföljd. Genom att ta bort förbudet har man avhjälpt detta problem. Om synnerliga skäl föreligger får domstolen döma till fängelse trots att brottet har begåtts under påverkan av en allvarlig psykisk störning. I bedömningen av om synnerliga skäl föreligger ska straffvärdet beaktas, samt om den tilltalade har inget eller ett begränsat vårdbehov.⁶⁵

Ett straffrättsligt problem som inte ännu är avhjälpt är att det finns en risk för att domstolarna alltför lätt anser uppsåtsrekvisitet vara uppfyllt, trots att det i fall med psykiskt störda lagöverträdare kan vara särskilt svårt att avgöra uppsåtsfrågan. Orsaken till detta kan vara att överlämnande till rättspsykiatrisk vård kan bli aktuellt vid en fällande dom, medan vid en

⁶⁴ SOU 2012:17 s. 510.

⁶⁵ SOU 2012:17 s. 511.

frikännande dom ges ingen möjlighet till varken vård eller andra skyddsåtgärder som är motiverade av intresset för samhällsskydd. Dock finns det inte underlag som säger att domstolarna faktiskt tar för lätt på uppsåtsbedömningen.⁶⁶

Ytterligare ett straffrättsligt problem är att påföljderna för psykiskt störda lagöverträdare inte alltid står i proportion till den brottsliga gärningens straffvärde. Detta kan dels leda till att personer som har begått grova brott kommer ut i samhället igen efter endast en kort tid, dels att personer som har begått mindre grova brott blir föremål för omfattande frihetsinskränkningar.⁶⁷

Gällande de lagöverträdare som har en utvecklingsstörning eller en neuropsykiatrisk störning, exempelvis autism, finns också straffrättsliga problem. Trots att det knappast är rimligt med hänsyn till deras personliga förhållanden kan de dömas till fängelse och inom Kriminalvården uppmärksammas inte alltid dessa personers behov av hjälp och stöd. Kunskapen om störningarna kan också vara bristfällig. Lagöverträdare med en utvecklingsstörning döms även i vissa fall till rättspsykiatrisk vård trots att de inte är i behov av sådan vård. Ännu ett problem inom straffrätten är att ansvarsprövningen för psykiskt störda lagöverträdare i svensk rätt skiljer sig från så gott som alla andra jämförbara länders system. Detta beror på att vi i Sverige inte har ett krav på tillräknelighet som förutsättning för brott.⁶⁸

Slutligen kommenterar man i utredningen skyddsfrågorna som följer.

Med skyddsfrågor avses problemen med möjligheten till och behovet av att ordna skydd mot personer som har hög benägenhet att återfalla i brottslighet mot liv eller hälsa på grund av sitt psykiska tillstånd. En sådan diskussion, som grundar sig på denna skyddsaspekt, är alltid förknippad med svåra rättsliga och etiska avväganden rörande i vilken utsträckning staten har rätt att tillgripa frihetsinskränkande åtgärder i delvis preventivt syfte. Problemet med det nuvarande systemet är att, för att skyddsaspekten ska kunna beaktas, måste den tilltalade dömas till ansvar samt att påföljden blir rättspsykiatrisk vård och att den är förenad med särskild utskrivningsprövning. Om någon av dessa tre förutsättningar inte är uppfylld kan skyddsintresset mot fortsatt brottslighet inte beaktas vid påföljdsbestämningen.⁶⁹

⁶⁶ SOU 2012:17 s. 512 f.

⁶⁷ SOU 2012:17 s. 513.

⁶⁸ SOU 2012:17 s. 513.

⁶⁹ SOU 2012:17 s. 513 f.

Som det skrivs i utredningen skapar det etiska problem om någon som inte är i behov av rättspsykiatrisk vård ändå får sådan, eller om någon som döms till fängelse och därefter behöver vård inte har lika lätt att få sådan som den som dömdes till rättspsykiatrisk vård. Ur ett rättssäkerhetsperspektiv är detta inte hållbart. Alla ska ha lika möjligheter till vård, oavsett vilken påföljd som utdöms.

Även om det inte finns något underlag för att domstolarna tar för lätt på uppsåtsbedömningen i fall där gärningsmannen har en psykisk störning är tanken skrämmande. Att domstolarna skulle kunna tänkas göra en sådan bedömning är inte heller det önskvärt ur ett rättssäkerhetsperspektiv. Rätten garanterar att endast den som hade uppsåt (eller handlade oaktsamt) kan dömas till straffrättsligt ansvar, om det då är så att domstolarna tar för lätt på uppsåtsbedömningen med motiveringen att det är av intresse för samhällsskyddet, kränks rättssäkerheten därmed.

5.3 Ett reformerat system

I förslaget ges en uppräknig av vilka utgångspunkterna för en reform på området för psykiskt störda lagöverträdare bör vara enligt utredarna.

Ett reformerat system ska tillgodose vårdbehovet där det behövs, oavsett vilken påföljd som utdöms. Vårdbehovet bör inte påverka påföljdsvalet utan det ska styras av den begångna gärningens straffvärde. Däremot bör vårdbehovet styra hur påföljden verkställs, vilket även ger goda möjligheter att tillgodose vårdbehov som uppkommer under verkställigheten. Därmed skulle domstolens roll bli mer renodlad, genom att bestämningen av påföljd för psykiskt störda lagöverträdare skulle följa de ”vanliga” reglerna. Detta skulle resultera i att vårdbeslut skulle kunna grundas på helt medicinska grunder, utan att behöva ta hänsyn till straffrättsliga, eventuellt motstående intressen.⁷⁰

Ett reformerat system måste också innebära ett humanare reaktionssystem. Om gärningsmannen redan står under den vård som anses behövas och intresset för skydd mot ytterligare våldshandlingar från gärningsmannen är litet bör användning av det straffrättsliga

⁷⁰ SOU 2012:17 s. 516 f.

systemet kunna avstås ifrån.⁷¹ Vidare måste reaktionssystemet bli mer ändamålsenligt. Reaktionerna ska vara effektiva och samtidigt styras av kraven och behoven i den aktuella situationen och inte av kostnadshänsyn.⁷² I de fall där gärningsmannen döms till straffrättsligt ansvar bör eftersträvas att principerna för straffmätning och påföljdsval i högre grad styr det straffrättsliga ingripandet. Detta skulle leda till ökad förutsebarhet, proportionalitet och rättslig likabehandling. En sådan ordning leder till att ju svårare brottet är, desto mer ingripande påföljd blir det.⁷³

Att ett nytt system ska komma att tillgodose vårdbehovet där det behövs oavsett påföljdsval är ur ett rättssäkerhetsperspektiv mycket önskvärt. Den materiella rättssäkerheten ställer krav på att rätten ska garantera vissa etiska och sociala värden, och detta anser jag vara ett sådant värde.

5.4 Argument för införande av tillräknelighetsrekvisit

5.4.1 Inledning

I sitt betänkande presenterar utredarna argument som finns för ett återinförande av ett tillräknelighetsrekvisit samt argument som finns mot ett återinförande. I detta kapitel presenteras argumenten för ett införande och i kapitel 5.5 nedan presenteras argumenten emot ett sådant.

I de fall där gärningsmannens förmåga att förstå verkligheten eller kontrollera sitt handlande har varit så nedsatt att det inte anses försvarbart att döma denne till straffrättsligt ansvar, bör sådant inte heller dömas ut. Om skuldprincipen skulle ges mer genomslag för psykiskt störda lagöverträdare skulle det ge en mer etiskt försvarbar straffrättslig hantering av denna grupp. Här aktualiseras frågan om ett tillräknelighetsrekvisit.⁷⁴

I så gott som alla länder som är jämförbara med Sverige är tillräknelighet en brottsförutsättning. Grunden för denna tanke är att det finns en allmän inställning vilken

⁷¹ SOU 2012:17 s. 517.

⁷² SOU 2012:17 s. 518.

⁷³ SOU 2012:17 s. 518.

⁷⁴ SOU 2012:17 s. 519.

innebär att det anses orättfärdigt att straffa någon för en gärning som denne begått under påverkan av en allvarlig psykisk störning. Detta då handlingen inte kan sägas vara ett utslag av personens fria val på det sättet att han eller hon kan hållas ansvarig för den.⁷⁵

5.4.2 Skuldprincipen

Skuldprincipen kommer från det latinska uttrycket ”nulla poene sine culpa”, som betyder ”inget straff utan skuld”. Skuldprincipen innebär att endast den som kan rå för sin gärning kan dömas till straffrättsligt ansvar. I många rättsordningar som är jämförbara med Sverige anses tillräknelighetskravet vara en av grundbultarna i rättssystemet. Frågan om när någon anses vara moraliskt ansvarig för sina handlingar besvaras i de rättsordningarna på följande vis. Gärningsmannen ska ha utfört en viss handling. Denna handling ska ha varit orsakad av gärningsmannen, han eller hon ska i någon mån ha valt att utföra handlingen och valet att utföra handlingen ska ha varit medvetet. Gärningsmannen ska även ha vetat och haft förmåga att förstå vad följderna av handlingen kunnat bli. Vidare menar man att straffansvar alltid förutsätter moraliskt ansvar.⁷⁶

Skuldprincipen anses innefatta en delprincip, konformitetsprincipen. Denna princip innebär, som framgått ovan under rubrik 4.2, att endast den som har förmåga eller tillfälle att följa lagen bör kunna hållas straffrättsligt ansvarig.⁷⁷ Om gärningsmannen inte har förmåga att följa lagen saknar han eller hon förmågan att kontrollera sitt handlande och kan därför inte hållas straffrättsligt ansvarig. Grundtanken bakom skuldprincipen är att även i situationer där gärningsmannens förmåga till handlingskontroll eller förmåga att förstå handlingens innebörd är så väsentligt påverkad bör det tillmätas betydelse i form av ursäktande omständigheter. Om gärningsmannen vid gärningstillfället befinner sig i ett akut psykotiskt tillstånd, vilket medför att han eller hon helt har tappat kontakten med omvärlden, skiljer sig gärningsmannens verklighetsbild så markant från den faktiska verkligheten att det inte finns någon anledning till klander. Därmed kan heller inget ansvar för handlingen utkrävas då han eller hon saknar förmåga att kontrollera sina handlingar. I en situation som den ovan beskrivna ger skuldprincipen stöd för ansvarsfrihet och att döma ut ansvar i ett sådant läge

⁷⁵ SOU 2012:17 s. 522.

⁷⁶ SOU 2012:17 s. 522 f.

⁷⁷ SOU 2012:17 s. 523.

skulle anses orättfärdigt i enlighet med principen. Sammantaget talar skuldprincipen för ett återinförande av ett tillräknelighetsrekvisit i svensk rätt.⁷⁸

5.4.3 Allmänpreventiva argument

Utifrån ett allmänpreventivt perspektiv har tillräknelighetskravet också motiverats. Man har från allmänpreventiv synvinkel hävdats att straffbestämmelsernas primära syfte är att avhålla medborgarna från att begå särskilda gärningar, samt att verka moralbildande eller moralförstärkande. Utifrån detta synsätt har det gjorts gällande att de som begår brott under påverkan av en allvarlig psykisk störning inte är påverkbara av det allmänna straffhotet, vilket medför att straff i sådana lägen är överflödigt eller till och med skadligt för rättssystemets trovärdighet. Den tyske straffrättsreformatorn Anselm von Feuerbach och den engelske rättsfilosofen Jeremy Bentham ställde sig bakom en sådan motivering. Vidare har anförts att det knappast inverkar negativt på straffreglernas moralbildande verkan om personer som agerar med exempelvis en helt främmande verklighetsuppfattning frias från straffrättsligt ansvar.⁷⁹

5.4.4 Systematiska skäl

När tillräknelighetsrekvisitet togs bort i svensk rätt i och med införandet av BrB kan man säga att tillräknelighetsbedömningen flyttades från ansvarsledet till påföljdsledet. Detta förklarar att bestämmelserna i BrB (29 kap. 3 § 1 st 2 p och 30 kap. 6 §) ställer upp ett krav på orsakssamband mellan den psykiska störningen och den brottsliga gärningen.

Orsakssambandet utgör i rättssystem med tillräknelighetsrekvisit grunden för ansvarsfrihet. I den svenska regleringen utgör detta samband istället grund för inskränkningar i påföljdsvalet. Problemet med denna ordning är att de omständigheter som leder till inskränkningar i påföljdsledet egentligen hör hemma i ansvarsbedömningen.⁸⁰

I samband med reformen för psykiskt störda lagöverträdare år 1992 anförde justitieministern att i ett system där otillräknelighet leder till ansvarsfrihet är orsakssambandskravet av stor

⁷⁸ SOU 2012:17 s. 524.

⁷⁹ SOU 2012:17 s. 525.

⁸⁰ SOU 2012:17 s. 526.

betydelse, då detta är själva grunden för ansvarsfriheten. I det system som vi har i Sverige idag där psykiskt störda lagöverträdare blir dömda till straffrättsligt ansvar har detta orsakssamband däremot en mera begränsad betydelse. Hon menar vidare att ett krav på orsakssamband dock alltid borde gälla ifråga om det dåvarande fängelseförbudet som innebar att om en psykiskt störd lagöverträdare hade begått brott under påverkan av en allvarlig psykisk störning. Fängelseförbudet hänger samman med i vilken utsträckning gärningsmannen kan hållas ansvarig för sina handlingar, vilket i sin tur hänger samman med gärningsmannens psykiska tillstånd vid gärningstillfället. Bristerna i gärningsmannens psykiska tillstånd kan vara så allvarliga att fängelse inte bör utdömas. Ibland kan bristerna i gärningsmannens psykiska tillstånd till och med vara så allvarliga att de bör leda till ansvarsfrihet. Även systematiska skäl talar därmed för ett återinförande av ett tillräknelighetsrekvisit.⁸¹

5.4.5 Intressekonflikter undviks

Ett tillräknelighetsrekvisit skulle kunna medföra att vissa intressekonflikter som finns undviks. Detta skulle leda till att systemet skulle bli tydligare och mer renodlat. Framåtblickande intressen, såsom vårdbehovet och skyddsaspekten, riskerar idag att direkt eller indirekt påverka uppsåtsprövningen, som till sin natur är tillbakablickande. Det finns risk för att exempelvis uppsåtsrekvisitet i vissa fall kan komma att inte tillämpas fullt ut vid gärningar begångna av psykiskt störda lagöverträdare. Detta talar för att uppsåtsrekvisitet konstigt nog anses lättare uppfyllt om gärningsmannen har en allvarlig psykisk störning och bedöms ha ett vårdbehov, än om han eller hon har varit tillfälligt sinnesförvirrad och inte bedöms ha något vårdbehov som domstolen kan tillgodose genom domen. Förhållandet att uppsåtsrekvisitet tycks tillämpas med något bristande noggrannhet vid fall med psykiskt störda lagöverträdare kan säkerligen förklaras genom intressekonflikten mellan å ena sidan den straffrättsliga aspekten och å andra sidan vård- och skyddsaspekten. Här ställs domstolen inför ett val. Den kan antingen frikänna den tilltalade på grund av bristande uppsåt varpå det finns stor risk att någon vård eller annat ingripande från samhället inte kommer till stånd. Det andra alternativet är att finna att ett ”uttunat” uppsåtsrekvisit är uppfyllt och döma till rättspsykiatrisk vård, varpå vårdbehovet blir uppfyllt. Det sistnämnda alternativet kan dock

⁸¹ SOU 2012:17 s. 527 f.

innebära att personen orättfärdigt åläggs straffrättsligt ansvar för att vårdbehovet ska tillgodoses.⁸²

Risken för att gärningsmannen återfaller i allvarlig brottslighet på grund av sitt tillstånd kan också tänkas inverka på uppsåtsbedömningen. Om gärningsmannen inte döms till ansvar kan inga straffrättsligt grundade skyddsåtgärder mot ytterligare brottslighet vidtas från samhällets sida. Om gärningsmannen däremot döms till ansvar och påföljden bestäms till rättspsykiatrisk vård med särskild utskrivningsprövning kan gärningsmannens farlighet och skydd mot fortsatt brottslighet från hans eller hennes sida tas i beaktan. Här finns därmed en intressekonflikt mellan den straffrättsliga aspekten och skyddsaspekten.⁸³

Det kommer bli tydligare vilken eller vilka aspekter som är styrande om ett tillräknelighetsrekvisit skulle återinföras och bli en del av prövningen av skuldfrågan. Då prövningen av tillräkneligheten naturligt kommer före uppsåtsprövningen kommer svårigheterna med den prövningen att minska. Att ett tillräknelighetsrekvisit kompletteras med åtgärder grundade på vårdbehovet eller intresset av skydd mot fortsatt allvarlig brottslighet från gärningsmannens sida är både önskvärt och nödvändigt. Ett införande av ett tillräknelighetsrekvisit samt ett avskaffande av bestämmelsen i 30 kap. 6 § BrB skulle leda till att vi får ett system med mindre skevhet och minska spänningen mellan de olika intressena.⁸⁴

För att här återkoppla till den moderna rättssäkerheten är skuldprincipen en sådan rättighet som garanteras medborgarna och skyddas genom straffrätten och ska därför upprätthållas. I dagens reglering anser jag att skuldprincipen inte upprätthålls, då även personer med en allvarlig psykisk störning kan dömas till straffrättsligt ansvar.

Att intressekonflikten mellan vårdbehovet och skyddsaspekten undviks genom införande av ett tillräknelighetsrekvisit är även det önskvärt ur ett rättssäkerhetsperspektiv. Detta då det i dagens ordning finns risk för att ett uppsåtsrekvisit anses vara uppfyllt för att vårdbehovet ska bli tillgodosett och samhällsskyddsaspekten likaså. Ur ett rättssäkerhetsperspektiv är det inte önskvärt att någon som egentligen inte är straffrättsligt ansvarig för sina handlingar döms till straffrättsligt ansvar. Det strider även mot skuldprincipen och konformitetsprincipen.

⁸² SOU 2012:17 s. 528.

⁸³ SOU 2012:17 s. 529.

⁸⁴ SOU 2012:17 s. 529 f.

5.5 Argument mot införande av tillräknelighetsrekvisit

5.5.1 Behandlingstankens fortsatta betydelse

Mot ett införande av tillräknelighetsrekvisit har argumentet om att behandlingstanken av humanitära och brottspreventiva skäl fortfarande bör ha betydelse för domstolens val av påföljd framförts. Som motivering till detta anges att straffsystemets huvudsakliga syfte är att motverka brott, samt att det finns forskning som talar för att vårdrelaterade påföljder har en viss preventiv effekt när det gäller psykiskt störda lagöverträdare.⁸⁵

Man menar att skuldfrågan och ansvarsfrågan har mindre betydelse, då om reaktionerna mot brott motiveras av individualpreventiva skäl blir frågan istället vilken behandlingsform som är den mest ändamålsenliga.⁸⁶

5.5.2 Särbehandling motverkas i det nuvarande systemet

Ett argument som ofta framförs till fördel för den nuvarande regleringen är att den motverkar risk för negativ särbehandling av psykiskt störda lagöverträdare. Det finns en rädsla för att ett tillräknelighetsrekvisit skulle ge alla personer med en psykisk störning en stämpel som ansvarslösa. Här kan också hänvisas till det gamla uttrycket ”fem-femma”, vilket syftade på regleringen 5 kap. 5 § SL och var en nedsättande benämning av personer med psykiatriska sjukdomar eller utvecklingsstörning. Om tillräknelighetskravet skulle omfatta endast personer med en psykisk störning och inte andra personer som är från sina sinnens fulla bruk på annan grund, kan detta komma att leda till negativ särbehandling. Om tillräknelighetsrekvisitet istället blir knutet till gärningsmannens ansvarsförmåga vid gärningstillfället blir argumentet ihåligt och även orättfärdigt. I så fall riskeras att personer med psykisk störning lättare döms till ansvar för brott, om inte samma grundkrav ställs som för personer som begått brott under påverkan av tillfällig sinnesförvirring.⁸⁷

⁸⁵ SOU 2012:17 s. 531.

⁸⁶ SOU 2012:17 s. 533.

⁸⁷ SOU 2012:17 s. 534.

5.5.3 Pragmatiska skäl och rättsliga svårigheter

Ytterligare ett argument mot att ändra den nuvarande ordningen är att psykiskt störda lagöverträdarens ansvar grundas på rent pragmatiska skäl. Enligt detta synsätt är stora, genomgripande förändringar av systemet inte att önska om konsekvenserna för den dömde ändå blir likartade. Man menar att frågor om ansvar och skuld har mindre betydelse, eftersom verkställighetsinnehållet inte är särskilt annorlunda beroende på om samhällsreaktionerna kallas påföljder eller åtgärder. Ett annat argument mot ett införande av tillräknelighetsrekvisit är att det skulle innebära rättsliga svårigheter att införa. Svårigheterna skulle bestå i åtgärder som syftar till skydd mot ytterligare våldshandlingar av den dömde, särskilda rättsverkningar av brott såsom skadestånd och förverkande samt processuella problem. Även i ett system med krav på tillräknelighet torde det vara ofrånkomligt att det måste finnas vissa möjligheter för samhället att ingripa med åtgärder grundade på vårdbehovet eller behovet av skydd. Dessa knyts till att gärningsmannen har begått en rättsstridig handling och inordnas systematiskt under en särskild rättsverkan liknande beslut om till exempel utvisning. Om gärningsmannen har insikt om omständigheterna kring gärningen har ofta stor betydelse. Frågan blir då om det är rimligt att knyta en särskild rättsverkan av en otillåten gärning som har begåtts av en person som bedöms vara otillräknelig.⁸⁸ Det kan tyckas att det inte är särskilt rimligt. En ordning av detta slag finns i alla andra länder i västvärlden. Det torde i de flesta fall vara relativt enkelt att på ett objektivt plan skilja mellan vilka otillåtna gärningar man vill knyta rättsverkningar till och vilka som är rena olycksfall. Gällande skadeståndsanspråk och förverkande torde det gå att finna en lösning på problemet som inte är helt olik dagens system.

Vad gäller de processuella problemen är inte heller de oövervinnliga. Dock måste brottmålsprocessen kompletteras med möjlighet för åklagaren att föra talan om skyddsåtgärder och andra rättsverkningar. Också på detta problem bör det gå att hitta en rimlig lösning.⁸⁹

⁸⁸ SOU 2012:17 s. 537.

⁸⁹ SOU 2012:17 s. 537 f.

5.6 Förslag på återinförande av ett tillräknelighetsrekvisit

Frågan om hur psykiskt störda lagöverträdare ska behandlas straffrättsligt är en av de svåraste frågorna inom straffrätten. De problem som finns består i bedömningen av vilken förmåga eller vilka möjligheter personen med psykisk störning har haft att kunna rätta sig efter lagen. Skuldprincipen talar starkt för att ett tillräknelighetsrekvisit bör återinföras i svensk rätt. Enligt denna princip ska en handling inte anses utgöra brott om den begås under påverkan av en allvarlig psykisk störning, exempelvis under påverkan av en förvrängd uppfattning om verkligheten som har lett till att gärningsmannen saknade insikt om handlingens innebörd samt förmågan att anpassa sitt handlande efter en sådan insikt. Det är även ett problem att omständigheterna som ligger till grund för särbehandling av de psykiskt störda lagöverträdarna vid påföljdsvalet egentligen hör hemma prövningen av skuldfrågan.⁹⁰

I den nuvarande ordningen tas ingen hänsyn till de fall där gärningsmannen egentligen inte bör dömas till ansvar. Det är angeläget att sådana hänsyn ska tas. Efter att fängelseförbudet i 30 kap. 6 § BrB delvis togs bort särbehandling av de psykiskt störda lagöverträdarna fortfarande i påföljdsvalet, istället för i skuldfrågebedömningen, vilket är en klar brist.⁹¹ De psykiskt störda lagöverträdare som det fortfarande råder ett absolut fängelseförbud för skulle med en tillräknelighetsreglering inte dömas till ansvar för brott. De övriga som omfattas av särregleringen i 30 kap. 6 § BrB i nuvarande reglering skulle däremot, om ett tillräknelighetsrekvisit införs, inte bli friade från straffrättsligt ansvar i enlighet med skuldprincipen, utan dömas till ansvar för brott, vilket framstår som en inte obetydlig förbättring.⁹²

Nuvarande reglering ger upphov till ett antal problem angående hur de psykiskt störda lagöverträdarna ska behandlas straffrättsligt. En lösning på dessa problem bör ske genom ett införande av ett tillräknelighetskrav. Om gärningsmannen inte uppfyller kravet på tillräknelighet anses den begångna handlingen inte utgöra brott. Den som lider av en allvarlig

⁹⁰ SOU 2012:17 s. 538 f.

⁹¹ SOU 2012:17 s. 539.

⁹² SOU 2012:17 s. 540.

psykisk störning, men som vid gärningstillfället var tillräknelig, ska dock kunna dömas till ansvar för brott enligt de vanliga reglerna.⁹³

5.7 Utformningen av tillräknelighetsrekvisitet

5.7.1 Inledning

Endast om gärningsmannen inte kunnat ta ansvar för sin handling bör han eller hon vara fri från ansvar. Psykiskt störda lagöverträdare bör i övrigt omfattas av bestämmelserna för val av påföljd som gäller för icke psykiskt störda lagöverträdare. I ett reformerat system kommer alltså de flesta allvarligt psykiskt störda lagöverträdarna att kunna dömas till fängelse. Under verkställigheten bör vårdbehovet vara av stor betydelse och detta ska tillgodoses oberoende av vilken form av påföljd som utdöms.⁹⁴ Förutsättningarna för att en gärning inte ska anses utgöra brott delas upp i två delar, grundtillstånd och effekter av grundtillstånden.⁹⁵

5.7.2 Grundtillstånd

I huvudsak bör de tillstånd som ska kunna medföra att gärningsmannen inte uppfyller tillräknelighetskravet vara att han eller hon lider av en störd verklighetsuppfattning, brist på kontrollförmåga, förvirring, tankestörningar, hallucinationer eller vanföreställningar. Dessa symptom kan uppkomma om gärningsmannen lider av psykos och i dagens reglering leder en psykosdiagnos i princip alltid till att gärningsmannen anses ha en allvarlig psykisk störning. Allvarlig psykisk störning bör därför vara ett av grundtillstånden.⁹⁶

Demenstillstånd och utvecklingsstörningar medför att kognitiva funktioner i hjärnan är påtagligt påverkade. Sådana tillstånd kan också de i vissa fall leda till att gärningsmannen får

⁹³ SOU 2012:17 s. 541.

⁹⁴ SOU 2012:17 s. 541.

⁹⁵ SOU 2012:17 s. 542.

⁹⁶ SOU 2012:17 s. 544.

en sådan brist på kontrollförmåga eller störd verklighetsuppfattning att han eller hon inte har förmåga att relatera sitt handlande till dess faktiska sammanhang.⁹⁷

Dessa tillstånd kan även leda till att gärningsmannen brister i kontroll över sitt handlande eller inte kan anpassa det i vissa situationer. I de allra flesta fall rör det sig om personer som har en svår utvecklingsstörning eller lider av ett allvarligt demenstillstånd. I vissa fall bedöms dessa tillstånd utgöra en allvarlig psykisk störning. Dock bör dessa tillstånd utgöra två av grundtillstånden, även om de inte alltid anses utgöra en allvarlig psykisk störning. Svår utvecklingsstörning och allvarligt demenstillstånd bör därför, för tydlighetens skull, anges särskilt. En skillnad som finns mellan de grundtillstånd som just nämnts är att en utvecklingsstörning eller ett demenstillstånd är permanenta tillstånd, medan en allvarlig psykisk störning kan vara mycket tillfällig, långvarig eller även den livslång. Om gärningsmannen har råkat i ett tillstånd av tillfällig förvirring kan även detta leda till att han eller hon inte förstår handlingens innebörd eller kan anpassa sitt handlande efter en sådan förståelse.⁹⁸

Tillfällig sinnesförvirring avser bland annat förvirring till följd av feber, chock, slag mot huvudet, omtöckning, blodsockersänkning hos diabetiker eller på grund av medicinering, eller uppvaknande ur narkos.⁹⁹ Tillfällig sinnesförvirring ska också utgöra ett av grundtillstånden som kan leda till att tillräknelighetsrekvisitet inte är uppfyllt. Det ska dock krävas att gärningsmannen till följd av det tillfälliga förvirringstillståndet har saknat förmåga att förstå gärningens innebörd samt även saknat förmåga att anpassa sitt handlande efter en sådan förståelse.¹⁰⁰

5.7.3 Effekter av grundtillstånden

Tillräknelighetskravet bör sikta in sig på gärningsmannens förmåga att förstå innebörden av gärningen i den situation som han eller hon befann sig i. Situationer där gärningsmannen har en bristande realitetsvärdering av typen vanföreställningar eller konfusion, som har haft en avgörande roll för hans eller hennes bristande förståelse av situationen bör först och främst omfattas. Dessa situationer har gemensamt att gärningsmannen inte har kunnat relatera sitt handlande till dess faktiska sammanhang. Till följd av detta har gärningsmannen saknat

⁹⁷ SOU 2012:17 s. 544 f.

⁹⁸ SOU 2012:17 s. 545.

⁹⁹ SOU 2012:17 s. 546.

¹⁰⁰ SOU 2012:17 s. 550.

förmåga att skilja på rätt och fel, på grund av att han eller hon har haft en helt annan uppfattning av tid och rum. Det kan uttryckas som så att gärningsmannen har saknat förmåga att på ett rationellt sätt förstå gärningens innebörd, då han eller hon har befunnit sig i en annan verklighet. Tillräknelighetskravet tar inte sikte på gärningsmannens föreställning om den straffbelagda gärningen, utan på om han eller hon har haft förmåga att förstå vad gärningen innebar i den aktuella situationen. Det faktum att tillräknelighetsrekvisitet tar sikte på gärningens innebörd i en viss situation innebär att otillräkneligheten kan vara tillfällig.¹⁰¹

För att tydliggöra att tillräknelighetsbestämmelsen handlar om just tillräknelighet bör denna uttrycka att gärningsmannen ska ha saknat förmåga att *förstå* innebörden av gärningen och inte använda ordet *inse*, som är nära förknippat med uppsåt. Det kan även förefalla sig så att gärningsmannen faktiskt har förstått innebörden av gärningen i den situation som han eller hon befann sig, men inte kunnat anpassa sitt handlande efter denna förståelse, på grund av sitt sinnestillstånd. Det kan i dessa fall röra sig om att gärningsmannen lider av en psykisk störning med stark tvångsmässighet eller befallande hallucinationer. I dessa situationer kan gärningsmannen inte rimligen klandras för hur han eller hon handlade. Alltså bör gärningar som begåtts under sådana förhållanden inte heller anses utgöra brott.¹⁰²

5.7.4 Upphävande av fängelseförbudet

Särbehandlingen av psykiskt störda lagöverträdare kommer om och när ett tillräknelighetskrav införs ske vid prövningen av skuldfrågan. Detta kommer att ske genom att de gärningsmän som inte uppfyller tillräknelighetskravet inte döms till straffrättsligt ansvar.¹⁰³ Om en lagöverträdare med psykisk störning däremot uppfyller kravet på tillräknelighet och döms till ansvar för brott ska påföljden kunna bestämmas till samma som för lagöverträdare utan psykisk störning, enligt 29 och 30 kap. BrB. Genom ett införande av krav på tillräknelighet mister regeln i 30 kap. 6 § BrB, vilken stadgar att en presumtion för annan påföljd än fängelse föreligger, sin betydelse och bör upphävas. Detta ger resultatet att påföljderna fängelse, samhällstjänst, kontraktsvård och fängelse som verkställs genom

¹⁰¹ SOU 2012:17 s. 542.

¹⁰² SOU 2012:17 s. 543.

¹⁰³ SOU 2012:17 s. 555.

intensivövervakning med elektronisk kontroll kan användas utan några särskilda inskränkningar för psykiskt störda lagöverträdare som döms för brott.¹⁰⁴

Ett införande av tillräknelighetsrekvisit som lösning på de problem som finns med dagens reglering är bra ur ett rättssäkerhetsperspektiv. Den rättighet som garanteras medborgarna genom konformitetsprincipen, att endast den som har haft förmåga att rätta sig efter lagen ska dömas till straffrättsligt ansvar, upprätthålls därmed. Det gör även att rätten garanterar att ingen ska dömas om han eller hon inte var tillräknelig, vilket jag anser vara ett sådant etiskt värde som rätten ska innehålla enligt den materiella rättssäkerheten.

Att tillräknelighetskravet omfattar allvarlig psykisk störning, tillfälligt förvirringstillstånd, svår utvecklingsstörning och allvarligt demenstillstånd tycker jag slår hål på argumentet mot införande av ett tillräknelighetsrekvisit framfört ovan under rubrik 5.5.2.

Att fängelseförbudet upphävs anser jag inte vara särskilt anmärkningsvärt, då det ju, som utredarna framfört, förlorar sin betydelse vid ett införande av tillräknelighetsrekvisit.

5.8 Tillräknelighetsprövningen

Huruvida gärningsmannen är tillräknelig eller inte bör bedömas *efter* att en rättspsykiatrisk undersökning har gjorts. Utan detta underlag kan åklagaren normalt inte fatta ett beslut angående gärningsmannens tillräknelighet och det bör därför åläggas åklagaren att väcka åtal även i de fall där det finns skäl att anta att tillräknelighetsrekvisitet inte är uppfyllt.¹⁰⁵

Domstolen bör göra tillräknelighetsbedömningen *före* bedömningen om uppsåt. Om tillräknelighetsrekvisitet då inte bedöms vara uppfyllt, det vill säga gärningsmannen var otillräknelig, är han eller hon fri från uppsåt och ska gå fri från ansvar. Då behöver ingen uppsåtsbedömning göras, vilket medför att om uppsåtsbedömningen skulle genomföras före tillräknelighetsbedömningen skulle detta innebära att uppsåtsbedömningen i de fall där gärningsmannen bedöms vara otillräknelig skulle vara utförd i onödan. Om gärningsmannen däremot bedöms vara tillräknelig ska domstolen givetvis gå vidare och göra en uppsåtsbedömning.¹⁰⁶

¹⁰⁴ SOU 2012:17 s. 555.

¹⁰⁵ SOU 2012:17 s. 563.

¹⁰⁶ SOU 2012:17 s. 566 f.

5.9 Bevisbörda och beviskrav

Ett införande av ett tillräknelighetskrav innebär att ytterligare en förutsättning för straffrättslig skuld ställs upp. Då det rör sig om gärningsmannens skuld kommer åklagaren att ha bevisbördan. Att bevisa tillräknelighet (eller otillräknelighet) kan förstås vara svårt i vissa fall, i likhet med att bevisa uppsåt. Här bör tilläggas att en presumtion för tillräknelighet kommer att föreligga, vilket innebär att det förutsätts att alla som har begått en straffbelagd gärning har haft förmåga att förstå handlingens innebörd samt kunnat anpassa sitt handlande efter denna förståelse. För att kunna dra någon annan slutsats måste domstolen utgå ifrån utredningen som framkommit i målet och därmed kan sägas att en tillräknelighetsbedömning har en annan karaktär än uppsåtsbedömningen. Detta medför att bevisbördan och beviskraven bör hanteras annorlunda.¹⁰⁷

Som huvudregel bör ett rättspsykiatriskt utlåtande inhämtas, men om domstolen redan har det underlag som behövs kan det dock underlåtas. Vid sin bedömning av om tillräknelighetskravet är uppfyllt är det naturligt att domstolen lägger det rättspsykiatriska utlåtandet till stor grund för beslutet. Det är dock så att det rättspsykiatriska utlåtandet är ett sakkunnigutlåtande som kan bemötas. Domstolen har till uppgift att bedöma om gärningsmannen till följd av en allvarlig psykisk störning, tillfällig sinnesförvirring, svår utvecklingsstörning eller ett allvarligt demenstillstånd har saknat förmåga att förstå handlingens innebörd i den situation som han eller hon befann sig i eller inte kunnat anpassa sitt handlande efter en sådan förståelse. Domstolen ska alltså fastställa om gärningsmannen lider av något av de fyra grundtillstånden, om gärningsmannen har saknat förmåga att förstå gärningens innebörd eller inte kunnat anpassa sitt handlande efter en sådan förståelse samt om detta har skett till följd av att gärningsmannen lider av något av de fyra grundtillstånden.¹⁰⁸ Om domstolen kommer fram till att gärningsmannen lider av något av de fyra grundtillstånden finns en presumtion för att han eller hon hade förmåga att förstå handlingens innebörd och kunde anpassa sitt handlande efter den förståelsen.¹⁰⁹ Om domstolen då kommer fram till att gärningsmannen har saknat en sådan förståelse, samt att ett av grundtillstånden är för handen, ska utgångspunkten vara att det finns en koppling mellan de två förutsättningarna,

¹⁰⁷ SOU 2012:17 s. 569.

¹⁰⁸ SOU 2012:17 s. 570.

¹⁰⁹ SOU 2012:17 s. 571.

det vill säga att gärningsmannen har saknat förmåga att kontrollera sitt handlande på grund av att ett av grundtillstånden föreligger.¹¹⁰

5.10 Påföljder för psykiskt störda lagöverträdare

5.10.1 Inledning

Idag finns en särreglering för psykiskt störda lagöverträdare i 30 kap. 6 § BrB i form av det principiella fängelseförbudet, samt att det finns en särskild påföljd för dessa personer, överlämnande till rättspsykiatrisk vård. Denna påföljd bör avskaffas, då man genom införande av ett tillräknelighetsrekvisit kommer att tillgodose att de som behöver sådan vård ska få det under verkställigheten oberoende av vilken påföljd som döms ut. Detta leder till att rättspsykiatrisk vård inte längre behövs som särskild påföljd.¹¹¹ I sin tur leder detta till att de vanliga påföljdsbestämmelserna ska tillämpas även i fråga om psykiskt störda lagöverträdare. En mycket stor del av de psykiskt störda lagöverträdarna som enligt dagens reglering skulle träffas av det principiella fängelseförbudet kommer i ett reformerat system att dömas till fängelse eller andra påföljder. En förutsättning för ett system i vilket vanliga påföljdsregler tillämpas även på psykiskt störda lagöverträdare är givetvis att vårdbehovet verkligen kommer att tillgodoses.¹¹²

Vid val av påföljd ska den grundläggande principen vara att, om inte böter är tillräckligt ingripande, ska fängelse utdömas i sista hand, det vill säga andra påföljder har företräde. Då står valet mellan villkorlig dom och skyddstillsyn. Villkorlig dom anses normalt vara den mest ingripande av dessa två påföljder, men om den tilltalade lider av en psykisk störning kan skyddstillsyn vara mer motiverat, då denna påföljd i dessa fall går att kombinera med föreskrifter om psykiatrisk vård. Om den dömde missköter sig kan den icke frihetsberövande påföljden undanröjas och ersättas med fängelse.¹¹³

¹¹⁰ SOU 2012:17 s. 572.

¹¹¹ SOU 2012:17 s. 574 f.

¹¹² SOU 2012:17 s. 575.

¹¹³ SOU 2012:17 s. 577 f.

5.10.2 Psykiatrisk tvångsvård för de som döms till fängelse

Om en psykiskt störd lagöverträdare döms till fängelse och samtidigt har ett behov av rättspsykiatrisk vård ska han eller hon få vårdbehovet tillgodosett. Detta ska ske på anstalten, eller om vården inte kan ske där, inom den allmänna sjukvården. Det nya systemet innebär att större ansvar läggs på Kriminalvården, både vad gäller att uppmärksamma vilka personer som är i behov av vård samt tillgodose deras vårdbehov.¹¹⁴

Det råder tveksamhet huruvida endast en ändring av kriminalvårdslagstiftningen kan leda till att vårdbehovet hos de psykiskt störda lagöverträdare som döms till fängelse tillgodoses. Det är mycket viktigt att vårdbehovet ombesörjs så fort det uppmärksammas hos någon som är dömd eller kommer dömas till fängelse. Om en misstänkt person uppfyller kraven för psykiatrisk tvångsvård ska sådan vård kunna inledas efter det att en rättspsykiatrisk undersökning avseende tillräknelighet är avslutad. Regleringen som föreslås innebär att det kommer att finnas gärningsmän som redan är föremål för psykiatrisk tvångsvård och det är viktigt att denna vård får fortsätta även under fängelsestraffets verkställighet. Så länge psykiatrisk tvångsvård pågår ska den dömd inte tas in i kriminalvårdsanstalt för verkställighet. Istället får domen, så länge tvångsvården består, verkställas genom att den dömd genomgår sådan vård. Dock kommer det även förekomma fall där behovet av slutent psykiatrisk vård uppkommer först efter det att verkställighet i kriminalvårdsanstalt har påbörjats. Den dömd får då, efter att ett vårdintyg utfärdats, tas in för vård på en vårdinrättning. Tiden som den dömd genomgår tvångsvård kommer att räknas av på fängelsestraffet.¹¹⁵

När förutsättningarna för psykiatrisk tvångsvård inte längre föreligger ska den dömd återföras till kriminalvårdsanstalt för verkställighet av resterande del av fängelsestraffet. Dock finns en oro att dessa personer kan komma att fara mycket illa i en sådan anstalt och fängelsestraffet måste utformas med största omsorg, då dessa personer ofta har ett stort behov av stöd och en särskilt anpassad miljö för att behålla sin psykiska hälsa. Det har inom Kriminalvården under de senaste åren skapats SRI-avdelningar, som är avsedda för särskilt

¹¹⁴ SOU 2012:17 s. 583.

¹¹⁵ SOU 2012:17 s. 584 f.

resurskrävande intagna. Dessa intagna består av tre grupper, där den första gruppen är impulsiva och utåtagerande personer. Den andra gruppen är intagna som har behov av läkemedelsbehandling, tillsyn eller annat särskilt stöd till följd av psykisk störning, exempelvis depression. Den tredje och sista gruppen består av intagna som beskrivs som särpräglade och udda personer, där utvecklingsstörning kan förekomma. Det är av stor vikt att det även i framtiden noga övervägs vilka som behöver placeras i en SRI-grupp under verkställighet av sitt fängelsestraff, samt att de som har behov av en sådan plats ska få en.¹¹⁶

5.10.3 Åtgärder för de som inte döms för brott

Om det vid en rättspsykiatrisk undersökning gällande tillräknelighet framkommer att personen uppfyller förutsättningarna för psykiatrisk tvångsvård ska det framgå av utlåtandet. Detta utlåtande ska vidare uppfylla alla krav för ett vårdintyg, för att ytterligare ett intyg inte ska behöva utföras. Den läkare som avger utlåtandet ska se till att det också hamnar hos den sjukvårdsinrättning där frågan om intagning ska prövas. Om det enligt utlåtandet blir aktuellt med psykiatrisk tvångsvård ska personen flyttas till en sjukvårdsinrättning. Om det rättspsykiatriska utlåtandet inte kommer fram till att det finns förutsättningar för psykiatrisk tvångsvård krävs det att den misstänkte själv frivilligt söker vård och prövning sker då enligt HSL.¹¹⁷

I utredningen ges även ett förslag på införande av särskilda skyddsåtgärder för de psykiskt störda lagöverträdare som inte döms till straffrättsligt ansvar. Utredarna menar att det även efter det att rättspsykiatrisk vård med särskild utskrivningsprövning avskaffats bör finnas skyddsåtgärder som ska motverka risken för att psykiskt störda lagöverträdare som har begått grova våldshandlingar återfaller i sådan brottslighet.¹¹⁸ I dagens system med rättspsykiatrisk vård kombinerat med särskild utskrivningsprövning finns risk för att personer som riskerar att återfalla i brott hålls kvar i den rättspsykiatriska vården, trots att vårdbehovet har upphört, på grund av återfallsrisken.¹¹⁹ I utredningen framhålls att det är viktigt att hålla isär vårdbehovet, det straffrättsliga ansvaret och skyddsbehovet mot nya våldshandlingar. De särskilda skyddsåtgärderna ska finnas i en egen lag och inte vara en del i påföljdssystemet.¹²⁰ Dessa

¹¹⁶ SOU 2012:17 s. 585.

¹¹⁷ SOU 2012:17 s. 581 f.

¹¹⁸ SOU 2012:17 s. 599.

¹¹⁹ SOU 2012:17 s. 611.

¹²⁰ SOU 2012:17 s. 622 f.

särskilda skyddsåtgärder ska baseras på respekt för gärningsmannens integritet och människovärde och de får inte vara mer ingripande än vad som behövs för att de ska uppfylla sitt syfte.¹²¹ Efter beslut om särskilda skyddsåtgärder har fattats får särskilda skyddsåtgärder pågå i högst sex månader. Den myndighet som ansvarar för verkställigheten av skyddsåtgärderna får ansöka hos allmän förvaltningsdomstol om fortsatta åtgärder och beslut om detta får omfatta högst sex månader i taget så länge behovet av särskilda skyddsåtgärder föreligger. Om behovet av särskilda skyddsåtgärder upphör, ska beslut om detta fattas av allmän förvaltningsdomstol. Detta beslut tas efter ansökan från den som skyddsåtgärderna avser eller den myndighet som ansvarar för genomförandet av skyddsåtgärderna.¹²²

5.10.4 Ny verkställighet av fängelse – slutna stödenhet

Miljön i en kriminalvårdsanstalt framstår i många fall som mycket olämplig för personer med utvecklingsstörning eller andra typer av psykiska funktionsnedsättningar. Dessa personer kan på grund av sin funktionsnedsättning fara mycket illa under tiden de är intagna, samt att deras behov av särskilt stöd inte alltid kan tillgodoses i anstalten. Att införa särskilda påföljder för personer med funktionsnedsättning skulle emellertid strida mot tanken med reformen, det vill säga att vårdbehovet hos lagöverträdaren inte ska påverka valet av påföljd. Vårdbehovet bör istället tillgodoses på verkställighetsplanet. Här föreslås att en särskild form av verkställighet ska införas för personer med funktionsnedsättning som döms till fängelse.¹²³

Vid bedömningen om verkställighet vid slutna stödenhet är aktuell eller inte bör den dömdes samlade funktionsnedsättning tas i beaktan. Det ska alltså tas hänsyn till personens samlade kognitiva funktionsnedsättning och det är inte tillräckligt att personen i fråga har en viss diagnos. Det bör krävas att den kognitiva funktionsnedsättningen är så uttalad att den dömda är i behov av service och särskilt stöd för att klara av vardagen. Vissa diagnoser talar dock mycket starkt för att personen är i behov av verkställighet i slutna stödenhet. Dessa diagnoser är svår utvecklingsstörning och svår autismspektrumstörning och de bör anges särskilt i lagen. Även i andra fall kan den samlade funktionsnedsättningen vara stor och varaktig, det kan vara

¹²¹ SOU 2012:17 s. 609.

¹²² SOU 2012:17 s. 646.

¹²³ SOU 2012:17 s. 586.

medfödda eller förvärvade tillstånd. Även dessa personer ska kunna bli föremål för verkställighet i slutna stödenheter.¹²⁴

Då det är av vikt att personerna som är i behov av verkställighet i slutna stödenheter uppmärksammas föreslås att en bedömning av detta alltid ska ingå i en rättspsykiatrisk undersökning. Beslutet om verkställighet i slutna stödenheter kan fattas av domstolen i samband med domen eller av Kriminalvården.¹²⁵ Om funktionsnedsättningen inte uppmärksammas förrän verkställigheten har påbörjats, eller om den visar sig först då, ska Kriminalvården kunna fatta ett beslut om verkställighet i slutna stödenheter. Om behovet av vård och stöd hos den dömda kan tillgodoses bättre genom en annan verkställighetsform bör verkställigheten i slutna stödenheter upphöra. Det kan exempelvis vara så att den dömda uppfyller förutsättningarna för verkställighet av fängelsestraff utanför anstalt genom intensivövervakning med elektronisk kontroll. Beslutet om att verkställighet inte längre ska ske i slutna stödenheter bör ske på ansökan av den dömda eller efter att han eller hon har fått yttra sig i frågan.¹²⁶

Verkställigheten av fängelse i slutna stödenheter bör inte ske i traditionell anstaltsmiljö utan i särskilt anpassade enheter. Det kan även i många fall behövas en mycket hög säkerhetsnivå. Då Kriminalvården har ett systematiskt arbete med säkerhetsfrågor är den väl lämpad för ansvaret av verkställighet i slutna stödenheter.¹²⁷

Många av de som döms till fängelse som ska verkställas i slutna stödenheter har svårigheter att klara sig i vardagen på egen hand. Det kan även vara så att den dömda har svårt att se ett samband mellan straffet och det begångna brottet, då det oftast går lång tid mellan gärningstillfället och tiden då straffet utdöms. Det är på grund av detta mycket viktigt att den dömda får det stöd som han eller hon behöver i slutna stödenheter. Beroende på hur funktionsnedsättningen ser ut och hur allvarlig den är stödbehovet olika stort, men oftast är det mycket stort. Vidare ska den dömda erbjudas lämpliga habiliterings- och rehabiliteringsåtgärder.¹²⁸

¹²⁴ SOU 2012:17 s. 587.

¹²⁵ SOU 2012:17 s. 588.

¹²⁶ SOU 2012:17 s. 589.

¹²⁷ SOU 2012:17 s. 595 f.

¹²⁸ SOU 2012:17 s. 596.

Vid uppbyggnaden av den nya organisationen bör LSS-boenden tjäna som förebild. Enheterna bör vara små, med högst sex intagna i varje. Personalen som sköter den dagliga omvårdnaden av de intagna bör ha utbildning motsvarande undersköterska eller mentalvårdare och bör vara tillgänglig dygnet runt. Olika typer av specialistkompetens är också önskvärt i personalstyrkan, såsom sjuksköterska, psykiatriker, psykolog och arbetsterapeut.¹²⁹

5.11 Lagtexten

Det föreslagna tillräknelighetsrekvisitet är tänkt att införas i en ny paragraf, i 1 kap BrB 2 a§. Paragrafen ska ha ungefär följande lydelse.

”Gärning som begås av den, som på grund av en allvarlig psykisk störning, tillfällig sinnesförvirring, svår utvecklingsstörning eller allvarligt demenstillstånd, har saknat förmåga att förstå gärningens innebörd i den situation han eller hon befann sig i, eller saknat förmåga att anpassa sitt handlande efter en sådan förståelse, ska inte utgöra brott.”¹³⁰

5.12 Kritik till förslaget

5.12.1 JO:s yttrande

JO har yttrat sig angående förslaget i SOU 2012:17 och har framfört i huvudsak följande. JO har i yttranden över Straffansvarsutredningens utredning SOU 1996:185 och Psykansvarskommitténs betänkande SOU 2002:3 anslutit sig till de förslag som då framlades om ett återinförande av ett tillräknelighetsrekvisit. Även Psykiatrilagsutredningen har nu framlagt ett förslag på att tillräknelighet återigen ska bli en förutsättning för straffrättsligt ansvar. I denna del tillstyrker JO förslaget.¹³¹

JO tillstyrker även förslaget som innebär att rättspsykiatrisk vård ska avskaffas som påföljd och att de vanliga påföljdsbestämmelserna ska gälla även för psykiskt störda lagöverträdare.¹³²

¹²⁹ SOU 2012:17 s. 597.

¹³⁰ SOU 2012:17 s. 937-939.

¹³¹ Yttrande över betänkandet Psykiatrin och lagen – tvångsvård, straffansvar och samhällsskydd (2012:17), under rubrik 9.5.

¹³² Yttrande över betänkandet Psykiatrin och lagen – tvångsvård, straffansvar och samhällsskydd (2012:17), under rubrik 9.6.

5.12.2 Kritik i tidskriften Psykisk hälsa

I en artikel i tidskriften Psykisk hälsa skriver Moa Kindström Dahlin, doktorand i allmän rättslära med fokus på tvångsvård och Anna Nilsson, doktorand i folkrätt med fokus på psykiatrisk tvångsvård, om förslaget.

De skriver att det är positivt att det föreslås att ett tillräknelighetsrekvisit ska införas igen och ambitionen att avskaffa den maskerade förvaring som rättspsykiatrisk vård med särskild utskrivningsprövning kan innebära. De anser dock att förslaget på införande av särskilda skyddsåtgärder som riktas mot enskilda grupper strider mot grundläggande fri- och rättigheter. Författarna ställer tre frågor i sin artikel, där två av dem är relevanta för denna uppsats. Frågorna är vem som kan bära straffrättsligt ansvar och hur långt vi är beredda att gå för att förebygga våldsbrottslighet.¹³³

Om den första frågan skriver författarna följande.

Psykiatrilagsutredningens förslag innebär att tillräknelighet blir en förutsättning för straffrättsligt ansvar, samt att personer med psykiatriska diagnoser ska kunna dömas för brott i enlighet med samma principer som gäller för personer utan sådana diagnoser. Ett tillräknelighetsrekvisit innebär att för att man ska anses straffrättsligt ansvarig för sina handlingar ska man dels förstå innebörden av handlingen och dels ha viss kontroll över sitt beteende. Detta är rimligt, medan det konstiga är att endast oförmåga som kan härledas till vissa tillstånd (allvarlig psykisk störning, tillfällig sinnesförvirring, svår utvecklingsstörning, allvarligt demenstillstånd) befriar från ansvar. Valet av endast de aktuella grupperna innebär en onödig stigmatisering av just de grupperna.¹³⁴

Angående den andra frågan, vilka risker vi är beredda att ta, skriver författarna följande.

Ett införande av tillräknelighet som förutsättning för straffrättsligt ansvar innebär att den som är otillräknelig inte kan dömas till straffpåföljd. Utredarna verkar vara skrämda av detta faktum. De föreslår därför att de som bedöms vara otillräkneliga och därmed frikänns ska kunna bli föremål för särskilda skyddsåtgärder. Denna möjlighet föreslås i förslaget införas för att minska risken att lagöverträdare med psykisk störning som begått våldsbrott återigen begår sådana brott. Här gör utredarna ett ställningstagande att psykiskt störda lagöverträdare är farligare än andra lagöverträdare och därmed kräver de särskild behandling. Problemet är att detta antagande har mycket litet vetenskapligt stöd. Personer som lider av en allvarlig

¹³³ Kindström, Dahlin, Moa; Nilsson, Anna, *Lagförslaget bryter mot grundläggande fri- och rättigheter*, Psykisk hälsa, nr 1 2013, s. 41.

¹³⁴ Psykisk hälsa, nr 1 2013, s. 43 f.

psykisk störning och personer med psykiska funktionsnedsättningar döms visserligen för våldsbrott i större utsträckning än personer utan någon psykisk funktionsnedsättning, men endast mycket marginellt. Dessutom står personer med en psykisk funktionsnedsättning för en liten del av den totala andelen våldsbrott i samhället. Det är istället andra faktorer som talar för en ökad våldsrisk, såsom gärningsmannens ålder, kön, missbruk och tidigare våldshandlingar. Det är uppenbart att särbehandling utan sakliga skäl är problematiskt ur ett diskrimineringsperspektiv. Det strider även mot en annan princip som är grundläggande inom svensk rätt, att frihetsinskränkningar alltid ska vara proportionerliga.

Proportionalitetsbedömningen görs i tre led. Första ledet är att åtgärden måste vara *relevant*, det vill säga uppfylla målet som åsyftas. Andra ledet innebär att åtgärden ska vara *nödvändig*, om det finns något mindre ingripande alternativ ska detta användas. Enligt det tredje ledet ska de fördelar som skapas *stå i proportion* till den skada de medför.¹³⁵

Det påvisas inga *relevanta* skäl till att personer med psykisk störning skulle vara ett stort samhällsproblem. Då det saknas stöd för att de psykiskt störda lagöverträdarna är farligare än andra lagöverträdare är skyddsåtgärderna knappast *nödvändiga*. Att preventiva ingripanden föreslås mot lagöverträdare med en allvarlig psykisk störning medan en återfallsförbrytare utan allvarlig psykisk störning går fri efter avtjänat frihetsstraff *står inte i proportion* till skadan som orsakas. Förslaget om särskilda skyddsåtgärder är alltså oproportionerligt och strider mot grundläggande fri- och rättigheter. Författarna påpekar dock att de inte är emot skyddsåtgärder. Det finns ett legitimt intresse för samhället att förebygga våldsbrott. Om skyddsåtgärder ska användas ska de användas mot de allra farligaste lagöverträdarna, som inte alltid är lika med de allra sjukaste. Om vi till varje pris vill undvika våldsbrott skulle en stor del av de personer som låses in inte ha begått brott i verkligheten, då det är svårt att se in i framtiden och veta vem som kommer att begå våldsbrott. Alternativet är att acceptera en viss risk för våldsbrott och sätta intresset för individens frihet högre än samhällets skyddsintresse. Diskussionen om vem som ska straffas och vilka risker vi är beredda att ta är mycket svåra rättspolitiska frågor. Det är problematiskt att från ett juridiskt perspektiv föra en diskussion isolerad i förhållande till en viss grupp, då det finns risk för diskriminerande konsekvenser som strider mot grundläggande fri- och rättigheter.¹³⁶

¹³⁵ Psykisk hälsa, nr 1 2013, s. 44 f.

¹³⁶ Psykisk hälsa, nr 1 2013, s. 44 f.

5.13 Jämförande analys utifrån ett rättssäkerhetsperspektiv

I dagens reglering gäller en presumtion för annan påföljd än fängelse om brottet har begåtts under påverkan av en allvarlig psykisk störning. Om gärningsmannen dessutom till följd av denna allvarliga psykiska störning har saknat förmåga att inse gärningens innebörd eller anpassa sitt handlande efter en sådan insikt råder förbud mot att döma till fängelse.

I förslaget från 2012 föreligger en presumtion för tillräknelighet och domstolen har att bedöma om gärningsmannen till följd av en allvarlig psykisk störning, tillfällig sinnesförvirring, svår utvecklingsstörning eller ett allvarligt demenstillstånd har saknat förmåga att förstå handlingens innebörd i den situation som han eller hon befann sig i eller att anpassa sitt handlande efter en sådan förståelse.

En jämförelse mellan de två regleringarna resulterar i följande. Rekvisiten i de två regleringarna är i stort sett likadana, men de leder till olika utfall. En gärningsman som med dagens reglering hade omfattats av fängelseförbudet hade med den nya föreslagna regleringen räknats som otillräknelig och friats från straffrättsligt ansvar. Utifrån ett rättssäkerhetsperspektiv ter sig det nya förslaget mer i enlighet med konformitetsprincipen.

Den rättighet som garanteras genom konformitetsprincipen, att endast den som hade förmåga att rätta sig efter lagen kan dömas till ansvar, efterlevs genom den föreslagna tillräknelighetsregleringen. Det gör den inte i dagens reglering, eftersom de som omfattas av fängelseförbudet, trots att de saknade förmåga att rätta sig efter lagen, döms till straffrättsligt ansvar och sedan slår särregleringen till på påföljdsplanet. Att inte kunna dömas till fängelse kan inte jämföras med att inte dömas till straffrättsligt ansvar.

I förslaget från 2012 uttalas att ett reformerat system ska tillgodose det vårdbehov som finns, oberoende av vilken påföljd som utdöms. Vidare ska vårdbehovet inte styra påföljdsvalet utan detta ska göras utifrån gärningens straffvärde. När en gärningsman döms till straffrättsligt ansvar bör principerna för straffmätning och påföljdsval styra det straffrättsliga ingripandet i högre grad. Detta skulle enligt utredarna leda till större förutsebarhet, proportionalitet och

rättslig likabehandling. Vidare vill man upphäva fängelseförbudet och avskaffa rättspsykiatrisk vård som påföljd. Detta för att fängelseförbudet mister sin betydelse om ett tillräknelighetsrequisit införs och att vårdbehovet ska tillgodoses oavsett vilken påföljd som utdöms.

Dagens reglering, med fängelseförbud och rättspsykiatrisk vård som påföljd, skiljer sig på vissa plan väsentligt från det nya förslaget. Att ha kvar rättspsykiatrisk vård som påföljd skulle motverka tanken med den nya regleringen, att vårdbehovet inte ska styra påföljdsvalet. Om detta system ska fungera vill det till att vårdbehovet verkligen tillgodoses oberoende av påföljd. Detta gäller för de som bedöms vara tillräkneliga, och döms till ansvar för brott, men som ändå har ett vårdbehov. För de som bedöms vara otillräkneliga och inte döms till ansvar för brott kan enligt det nya förslaget beslut om särskilda skyddsåtgärder fattas. Dessa åtgärder kan komma ifråga när personen med psykisk störning har begått grova våldshandlingar och det finns risk för att han eller hon gör det igen. Dessa åtgärder är föreslagna då något skydd mot fortsatta våldshandlingar bör finnas när inte längre rättspsykiatrisk vård med särskild utskrivningsprövning finns.

Här blir utgången densamma, även om regleringarna tar sikte på olika situationer. Den nuvarande regleringen är rättspsykiatrisk vård med särskild utskrivningsprövning, där vården kombineras med skyddsåtgärden, som i detta fall är den särskilda utskrivningsprövningen kan, som framgår ovan under rubrik 5.10.3, leda till att en person hålls kvar i den rättspsykiatriska vården med särskild utskrivningsprövning enbart på grund av skyddsintresset, trots att vårdbehovet har upphört. Genom en separation av vårdbehovet och skyddsaspekten anser jag att den nya regleringen är bättre på denna punkt.

Den nya verkställighetsformen av fängelse, sluten stödenhet, som innebär att personer som på grund av sin funktionsnedsättning skulle fara mycket illa av en verkställighet i anstalt, ska kunna få verkställa sitt fängelsestraff i en sluten stödenhet. En sluten stödenhet ska vara utformad ungefär som ett LSS-boende, med små enheter.

Detta tycker jag är en mycket bra lösning, då det troligen kommer bli så att personer med psykiska funktionsnedsättningar kommer att dömas till fängelse om de uppfyller kraven på tillräknelighet, givet att brottet de begått har fängelse i straffskalan.

6 Hur ser regleringen för tillräknelighet ut i Danmark?

6.1 Tillräknelighetsregleringen i straffeloven

Inom den danska straffrätten tillämpas ett tillräknelighetsrekvisit, vilket återfinns i 16 § straffeloven och lyder som följer.

”Personer, der på gerningstiden var utilregnelige på grund af sindssygdom eller tilstande, der må ligestilles hermed, straffes ikke. Tilsvarende gælder personer, der var metalt retarderede i højere grad. [...] Personer, der på gerningstiden var mentalt retarderede i lettere grad, straffes ikke, medmindre særlige omstændigheder taler for at pålægge straf. Tilsvarende gælder personer, der befandt sig i en tilstand, som ganske må ligestilles med mental retardering.”

Paragrafen stadgar att personer som vid gärningstillfället var otillräkneliga, på grund av sinnessjukdom, eller tillstånd som kan likställas med sinnessjukdom, inte straffas.

Motsvarande gäller personer som lider av en svår utvecklingsstörning. Personer som vid gärningstillfället led av en lindrig utvecklingsstörning straffas inte heller, såvida inte särskilda omständigheter talar för att ålägga straff. Detta gäller även personer som befann sig i ett tillstånd som kan likställas med utvecklingsstörning.¹³⁷

Ett villkor för straffansvar i dansk rätt är att det hos gärningsmannen föreligger subjektiv skuld. Detta skuldkrav har två sidor, tillräknelighet och hänförlighet. Det ska hos gärningsmannen föreligga tillräknelighet, det vill säga en viss grad av normalitet och utveckling.¹³⁸ Hur tillräkneligheten bedöms framgår av paragrafen återgiven ovan.

Normalitetskriteriet har utformats på olika sätt i lagen under årens lopp. År 1930 undantog 16 § Straffeloven handlingar som företogs av personer som var otillräkneliga på grund av sinnessjukdom eller tillstånd som kunde likställas därmed, eller sinnesslöhet i hög grad.

Bestämmelsen ändrades år 1975 och kom då att omfatta även sinnesslöhet i lättare grad.¹³⁹ I förslaget till lagen från år 1975 föreslogs av Straffelovsrådet att tillräknelighetsrekvisitet

¹³⁷ 16 § Straffeloven.

¹³⁸ Waaben, Knud, *Strafferettens almindelige del I Ansvarslæren*, s. 154.

¹³⁹ Vagn, Greve; Dahl, Jensen, Poul; Toftegaard, Nielsen, Gorm, *Kommenteret straffelov Almindelig del*, s. 230 f.

skulle tas bort, vilket det dock aldrig gjorde.¹⁴⁰ År 1997 företogs en språklig uppdatering av paragrafen där sinnesslöhet ändrades till utvecklingsstörning. Denna ändring var endast av terminologisk karaktär.¹⁴¹

Utöver tillräknelighet ska det även, för att subjektiv skuld ska vara för handen, föreligga hänförlighet, med vilket menas att den straffbara gärningen ska kunna hänföras till gärningsmannen, till hans avsikt eller oaktsamhet. Skuldkravet verkar som en begränsning av straffansvaret. Denna begränsning har över tiden i stigande grad satt sin prägel på straffrätten. I både den grekiska och romerska moralfilosofin pekades ett rättfärdighetshänsyn tidigt ut, som talar för att straffansvar utesluts när gärningsmannen inte har handlat av fri vilja. Även idag är dessa etiska värderingar förmodligen de mest verksamma faktorerna för straffrättslig skuld.¹⁴²

Den centrala delen i bestämmelsen är det medicinska begreppet sinnessjukdom. Detta begrepp innefattar de tillstånd som enligt terminologin i dansk psykiatri går under den benämningen eller under psykos. Detta omfattar bland annat schizofreni, bipolär sjukdom, paranoidea psykoser och svår demens. Den är en medicinsk bedömning som avgör om gärningsmannen var sinnessjuk vid gärningstillfället. Denna bedömning ska i vid utsträckning bygga på värderingar av gärningsmannens tillstånd innan gärningen samt iakttagelser av hans eller hennes beteende efter gärningen. Bedömningen av den mentala hälsan hos gärningsmannen kompletteras ofta med ett uttalande från Retslægerrådet (Rättssläkarrådet).¹⁴³

Även tillstånd som kan likställas med sinnessjukdom kan leda till strafffrihet, vilket framgår av paragrafen ovan. Till uttrycket ”tillstånd som kan likställas med sinnessjukdom” finns ingen psykiatrisk klassifikation knuten, utan avgränsningen görs genom en rättslig bedömning. I praxis har både övergående och varaktiga abnormtillstånd hänförts till begreppet. Uttrycket utvidgar den straffrättsliga särregleringen till att omfatta gränsfall där ett psykiskt avvikande tillstånd som enligt den rådande medicinska uppfattningen inte bör benämnas sinnessjukdom, men som ändå påverkas själslivet på samma vis som en sinnessjukdom. Detta kan vara tillstånd orsakade av epilepsi, diabetes eller demens. Det som inom psykiatrin kallas en

¹⁴⁰ Kommentar nr 100 till straffeloven på danska Karnov, 2014-10-16.

¹⁴¹ Vagn m.fl., s. 230 f.

¹⁴² Waaben, s. 154.

¹⁴³ Vagn m.fl., s. 231, om vad begreppet sinnessjukdom omfattar se även kommentar nr 103 till straffeloven på danska Karnov, 2014-10-16.

isolerad abnorm handling av en annars normal person, abnorma individuella reaktioner, räknas i allmänhet inte till sinnessjukdom eller därmed liknande tillstånd.¹⁴⁴

För att straffrihet ska föreligga är det inte tillräckligt att en läkare gör bedömningen att gärningsmannen lider av en sinnessjukdom eller ett tillstånd som kan jämföras därmed, utan det krävs också att gärningsmannen var otillräcklig på grund av detta tillstånd. Detta krav rymmer ett förbehåll som ger domstolen rätt att utdöma straffansvar även om ett sådant abnormtillstånd som omfattas av regleringen har varit för handen vid gärningstillfället.¹⁴⁵

Även om en rättspsykiatriker bedömer att handlingar som har begåtts av en psykotisk gärningsman är potentiellt färgade av hans eller hennes psykotiska tillstånd har domstolen i några fall lagt vikt vid om det finns ett orsakssamband mellan handlingen och den psykotiska gärningen.¹⁴⁶ Ett exempel är ett fall från år 2008 där saken var narkotikabrott. Det konstaterades att gärningsmannen var sinnessjuk vid gärningstillfället, men det fanns inget orsakssamband mellan sinnessjukdomen och de brottsliga gärningarna. Domstolen dömde mannen till 3 års fängelse då han inte ansågs otillräcklig på grund av sinnessjukdom och därför inte heller var straffri.¹⁴⁷

När det rör sig om bagatellartad kriminalitet är det inte sällan så att domstolen finner gärningsmannen tillräcklig. I sådana fall blir det ofta tal om att använda böter som påföljd trots att det kan antas att gärningsmannen var och kanske fortfarande är sinnessjuk. Det är även så att vid mindre lagöverträdelser är de personliga upplysningarna om gärningsmannen inte så många att en eventuell psykisk avvikelse kan upptäckas.¹⁴⁸

Begreppet utvecklingsstörning avgränsas som huvudregel efter en utvärdering av intelligensen hos gärningsmannen. Diagnosen vilar dock inte bara på intelligenskvoten, utan också på en helhetsbedömning av gärningsmannens psyke. Gränsen mellan sinnessvaghet och utvecklingsstörning i lättare grad ligger på en IQ på 70, medan gränsen mellan utvecklingsstörning i lättare grad och i högre grad ligger på IQ 50. Utvecklingsstörning i högre grad medför straffrihet enligt 16 § Straffeloven och utvecklingsstörning i lättare grad

¹⁴⁴ Vagn m.fl., s. 232 och kommentar nr 104 till straffeloven på danska Karnov, 2014-10-16.

¹⁴⁵ Vagn m.fl., s. 232.

¹⁴⁶ Vagn m.fl., s. 232 f.

¹⁴⁷ TfK 2008.265 V.

¹⁴⁸ Vagn m.fl., s. 233.

medför straffrihet om inte det finns särskilda skäl som talar för att ålägga straff. Detta förbehåll tar sikte på domstolarnas möjlighet att använda sig av böter och kortare frihetsstraff.¹⁴⁹

Om domstolen kommer fram till att straffrihet i enlighet med 16 § Straffeloven föreligger frikänns den tilltalade. Det är dock endast i undantagsfall som den tilltalade går helt fri, då det oftast utdöms en annan reaktion för att förhindra nya brott.¹⁵⁰

Enligt 40 § i psykiatriloven kan justitieministern besluta att personer som är sinnessjuka och utsätter andras liv för allvarlig och överhängande fara ska placeras på säkerhetsavdelningen på Psykiatrisk Center, Sygehus Vestsjælland.¹⁵¹

6.2 Jämförande analys

Den danska tillräknelighetsregleringen är mycket lik den som fanns i 1864 års strafflag. Bestämmelsen omfattar personer som vid gärningstillfället var otillräkneliga på grund av sinnessjukdom eller tillstånd som kan likställas härmed, samt personer med en svår utvecklingsstörning och även lindrig utvecklingsstörning om inte särskilda omständigheter talar för att ålägga straff. Likhetskriteriet finns med, det vill säga tillstånd som kan likställas med sinnessjukdom, precis som i SL. Vidare omfattas även utvecklingsstörning, vilket i SL benämndes sinnesslöhet. Vid en jämförelse med den regleringen som är föreslagen finns också många likheter. Ett orsakssamband mellan den psykiska störningen och den brottsliga gärningen krävs enligt både den danska regleringen och den regleringen som har föreslagits i Sverige. Grundtillstånden i det svenska förslaget, allvarlig psykisk störning, tillfälligt förvirringstillstånd, svår utvecklingsstörning och allvarligt demenstillstånd, omfattas av den danska regleringen också.

En olikhet är dock att man i Danmark har satt upp gränser för vad som räknas som en svår utvecklingsstörning och vad som räknas som en lindrig utvecklingsstörning genom IQ. Detta är mycket främmande för mig och verkar mycket konstigt att tillämpa i en rättslig bedömning. En person som har IQ 51 anses ha en lindrig utvecklingsstörning medan en person med IQ 49 anses ha en svår utvecklingsstörning. Det finns ingenting som säger att dessa personer inte

¹⁴⁹ Vagn m.fl., s. 236 f.

¹⁵⁰ Vagn m.fl., s 237 och kommentar nr 105 till straffeloven på danska Karnov, 2014-10-16.

¹⁵¹ Vagn m.fl., s. 237.

kan fungera på precis samma vis, trots att det skiljer 2 IQ mellan dem. Därför ser jag det som mycket främmande för en rättsordning att sätta upp sådana gränser.

Att sinnessjuka personer som utsätter andras liv för överhängande fara för kan placeras på Psykiatrisk Center liknar regleringen i den svenska förslaget om särskilda skyddsåtgärder.

7 Sammanfattande analys

7.1 1864 års strafflag och införandet av brottsbalken

När tillräknelighetsrekvisitet till slut togs bort föregicks detta av åtskilliga diskussioner. Man ville skapa en enhetlig praxis på området, bestämmelserna i 5 kap. 5-6 §§ SL tillämpades för vidsträckt, samhällsskyddet skulle värnas och den allmänpreventiva verkan som straff hade ansågs urholkad. Vidare kriserades 5 kap. 6 § SL i den mån att det inte ansågs försvarbart att nedsätta straffet för icke straffmottagliga brottslingar och år 1927 blev förvaringslagen en följd av detta. Åsikterna var många och i strafflagsberedningens slutbetänkande skrevs att för att allmänhetens laglydighet inte ska äventyras måste det finnas en huvudregel som säger att på brott följer en samhällsreaktion. Påföljdssystemet skulle verka allmänpreventivt. I BrB togs tillräknelighetsrekvisitet bort och ersattes av ett fängelseförbud, en särreglering i påföljdsledet istället för i ansvarsprövningen. Detta tror jag var ett led i tankesättet att brott ska följas av straff. Ingen som hade begått brott skulle gå fri från ansvar, oavsett om denne led av en sinnessjukdom eller inte. Hade brott förövats skulle straff utdömas.

Även om fängelseförbudet begränsade straffet, i den mån att fängelse inte fick utdömas om brottet hade begåtts av en lagöverträdare som led av sinnessjukdom, sinnesslöhet eller annan själslig abnormitet likställd med sinnessjukdom, dömdes den som begått brottet ändå till straffansvar. På det sättet gick ingen fri från ansvar, även om påföljdseftergift meddelades på grund av att varken överlämnande till särskild vård, skyddstillsyn eller böter kunde dömas ut. Med den tidens synsätt, att brott ska följas av straff, tror jag att lagstiftaren ansåg att denna lösning var bra för alla. Rättsväsendet förlorade inte någon auktoritet genom att de sinnessjuka gick fria från ansvar trots att de begått brott, men de kunde heller inte dömas till fängelse. Tankesättet som fanns i 1864 års strafflag verkar vara helt bortblåst och i förarbetena till BrB verkar tankesättet vara mycket mer auktoritärt. Det skrivs även i förarbetena att avsteg från principen om att på brott följer straff tagits allt oftare. Det ser ut som att man ville skapa någon form av motreglering till detta genom att ta bort tillräknelighetsrekvisitet.

I förarbetena till BrB nämns också att straffet inte alltid behöver bestämmas efter brottets art och grad, utan även kan rätta sig efter personliga egenskaper hos gärningsmannen om det

hade samma effekt som straff, det vill säga skydd mot vidare brottslighet. Här tycker jag att man tydligt märker att det trots allt är drygt femtio år sedan dessa uttalanden gjordes. Man talar om påföljder som ska anpassas efter gärningsmannens personliga egenskaper, men inte för att det ska rehabilitera eller behandla gärningsmannens psykiska sjukdom, utan utifrån ett samhällsskyddsperspektiv. Om gärningsmannen ansågs vara farlig för samhället kunde han eller hon dömas till vård för att skydda samhället, inte för att hjälpa gärningsmannen att anpassa sig efter samhällets normer.

Det verkar som om strafflagsberedningen argumenterade starkt för att tillräknelighetsreglerna skulle tas bort. Man ansåg att straff ska följa på brott och att avsteg från denna princip togs allt oftare med stöd i tillräknelighetsreglerna. Jag ser detta om att lagstiftaren ville skapa mer respekt för rättsordningen genom att inte undanta någon från straffansvar. Jag tror att man ville skapa en form av avskräckande effekt genom detta, med allmänpreventivt motiv. Frågan är om man egentligen tjänade något på detta. Jag kan tycka att det är en mycket liten skillnad på om en psykiskt störd lagöverträdare döms till ansvar för brott och får vård som påföljd eller om han eller hon inte döms till straffrättsligt ansvar och straffriförklarats och sedan får vård för sin psykiska störning, ur ett allmänpreventivt perspektiv. Ur ett rättssäkerhetsperspektiv kan detta däremot diskuteras. Jag tycker att det är mer logiskt att döma de som är medvetna om vad de gjort till ansvar. Att döma någon till ansvar för något som denne inte har gjort medvetet, utan till följd av sin psykiska störning känns inte riktigt rätt. Det kan jämföras med att barn inte blir straffmyndiga förrän de har fyllt 15 år. Lika fel som att döma ett barn till straffrättsligt ansvar är det att straffa någon som är låt säga 20 år, men vars hjärna inte är mer utvecklad än en 10-åring. Här är det på sin plats att ta upp domen redogjord för ovan under rubrik 4.3.1, NJA 2012 s. 564. I denna dom hade en 17-åring genomfört samlag med en 12-åring. 17-åringen hade diagnosen autism och lindrig utvecklingsstörning samt en muskelsjukdom som gjorde att han led av svag muskulatur och kraftigt försenad kroppslig utveckling. Hans diagnos och sjukdom gjorde att han befann sig, både kroppslig och mentalt, på en utvecklingsnivå knappt motsvarande målsägandens. HD meddelade påföljdseftergift i domen, på grund av omständigheterna i övrigt i fallet. Domstolen tog även upp en diskussion kring tillräknelighet i sina domskäl och jag tycker mig märka att HD gärna hade sett att en tillräknelighetsreglering återigen hade blivit en del av svensk rätt. Detta då domstolen konstaterar att det inte finns utrymme att frikänna gärningsmannen från ansvar på grund av otillräknelighet. Jag tror att HD med detta uttalande

menar att om ett tillräknelighetsrekvisit hade funnits i svensk rätt hade gärningsmannen med stöd av detta blivit straffriförklarad.

7.2 Den nuvarande regleringen

Även om det i dagens läge inte finns något tillräknelighetsrekvisit i svensk rätt särbehandlas psykiskt störda lagöverträdare. Att psykiskt störda lagöverträdare särbehandlas är inte särskilt konstigt, men hur de särbehandlas kan ifrågasättas utifrån ett rättssäkerhetsperspektiv.

Rättssäkerheten ska se till att rättigheter som garanteras medborgarna genom straffrätten upprätthålls. Återigen återkopplar jag här till den straffrättsliga principen konformitetsprincipen, som innebär att endast den som hade förmåga att rätta sig efter lagen ska kunna dömas till straffrättsligt ansvar. I dagens reglering särbehandlas de psykiskt störda lagöverträdarna på påföljdsplanet, genom att ett fängelseförbud råder i vissa fall. Dock döms de, som har begått brott under påverkan av en allvarlig psykisk störning, vilken medför att personen i fråga inte förstår gärningens innebörd eller kan anpassa sitt handlande efter en sådan förståelse, ändå till straffrättsligt ansvar. Detta är inte förenligt med konformitetsprincipen. Det är inte heller förenligt med varken den materiella rättssäkerheten, som ställer krav på att rätten ska garantera vissa etiska och sociala värden, eller den moderna rättssäkerheten, vilken innebär att de rättigheter som garanteras medborgarna som skyddas genom straffrätten ska upprätthållas. Eftersom konformitetsprincipen inte upprätthålls genom dagens reglering fallerar systemet på denna punkt.

7.3 2012 års förslag

Kritiken som framförts kring förslaget från år 2012 i tidningen Psykisk hälsa innebär bland annat att författarna tycker att det är stigmatiserande att begränsa straffriheten på grund av otillräknelighet till endast de fyra grupper som i förslagen räknas som grundtillstånd. Denna kritik kan förvisso vara befogad, men någonstans måste gränsen dras. Jag kan tycka att det är lämpligt att dra gränsen här, då dessa fyra grupper, allvarlig psykisk störning, tillfälligt förvirringstillstånd, svår utvecklingsstörning och allvarligt demenstillstånd, innefattar en mängd olika psykiska sjukdomar, psykiatriska diagnoser, förvirringstillstånd och även demens. Jag tycker att det känns logiskt att de fyra grundtillstånden kan leda till straffrihet

enligt tillräknelighetsregleringen och det skulle inte gå att utelämna något av dessa tillstånd. Om exempelvis demens skulle utelämnas tycker inte jag att det skulle vara i enlighet med konformitetsprincipen, då personer med demens i många fall inte är medvetna om en viss handlingens innebörd i en viss situation. Likadant är det för personer med utvecklingsstörning, en allvarlig psykisk störning eller personer som befinner sig i ett tillfälligt förvirringstillstånd. Kritiken som författarna framför mot förslaget om särskilda skyddsåtgärder är att de anser att det inte är proportionerligt att införa sådana skyddsåtgärder. De anser att det skulle strida mot grundläggande fri- och rättigheter att införa sådana regler som gäller för enbart psykiskt störda lagöverträdare. Även denna kritik kan förvisso vara befogad, men enligt nuvarande reglering döms de personer som kan tänkas bli aktuella för särskilda skyddsåtgärder till rättspsykiatrisk vård med särskild utskrivningsprövning. Personerna i fråga kan där hållas kvar på grund av skyddsintresset mot nya våldsbrott från de dömdas sida även om behovet av rättspsykiatrisk vård har upphört. Detta strider mot Hawaii-deklarationen, vilket har framgått ovan under rubrik 5.2. Jag kan tycka att det nya förslaget är mer relevant för syftet ifråga, att skydda samhället från fortsatta våldshandlingar, än om någon som inte har ett psykiatriskt vårdbehov behandlas med psykiatrisk tvångsvård.

7.4 Det danska systemet

I det danska systemet drar man gränsen mellan svår och lindrig utvecklingsstörning genom IQ, vilket jag tycker är anmärkningsvärt. Det känns inte värdigt på något vis, att sätta en gräns vid en viss siffra, och det ska i sin tur avgöra hur personen i fråga blir behandlad straffrättsligt. I min uppsats har jag tittat på den danska tillräknelighetsregleringen och jag måste säga att jag tycker att språket i den danska lagen känns mycket ålderdomligt. Där skriver man fortfarande sindssyg (=sinnessjuk) i lagtexten vilket jag tycker är ganska förlegat. Redan år 1991 ansåg man i Sverige att sinnessjukdom inte längre hade någon motsvarighet i modernt medicinskt språkbruk.¹⁵² Vidare beskriver man i den danska regleringen tillräknelighet som en viss grad av utveckling och normalitet. Detta känns inte heller särskilt värdigt att ha i anslutning till lagtext, för vem vet egentligen vad som är normalt?

¹⁵² Prop. 1991/92:59 s. 33.

7.5 Avslutande kommentar

Med facit i hand vill jag säga att jag anser att det var bättre förr. I fråga om tillräknelighetsreglering i alla fall. Den nuvarande regleringen strider mot en grundläggande straffrättslig princip och upprätthåller inte de rättigheter som garanteras medborgarna som skyddas av straffrätten, och är alltså inte i enlighet med den moderna rättssäkerheten. Utifrån ett materiellt rättssäkerhetsperspektiv anser jag inte heller att den nuvarande lagen garanterar de etiska och sociala principer som jag anser är basala i ett modernt rättssamhälle. Att någon som inte har förmåga att förstå en gärnings innebörd i den situation som han eller hon befann sig i eller saknat förmåga att anpassa sitt handlande efter en sådan förståelse till följd av en allvarlig psykisk störning, tillfälligt förvirringstillstånd, svår utvecklingsstörning eller ett allvarligt demenstillstånd strider mot en mycket basal straffrättslig princip, konformitetsprincipen. Min förhoppning med detta nya lagförslag, det nyaste i en rad förslag om ett återinförande av ett tillräknelighetsrekvisit, är att det leder till lagstiftning på området.

Käll- och litteraturförteckning

Offentligt tryck

- Prop. 1962:10 med förslag till brottsbalk.
- Prop. 1990/91:58 om psykiatrisk tvångsvård m.m.
- Prop. 1991/92:59 om följdlagstiftning med anledning av den nya lagstiftningen om psykiatrisk tvångsvård m.m.

- SOU 1942:59 – Strafflagsberedningens betänkande angående strafflagens tillräknelighetsbestämmelser, sinnessundersökning, m.m.
- SOU 1956:55 – Skyddslag, Strafflagsberedningens slutbetänkande.
- SOU 1984:64 – Psykiatrin, tvånget och rättssäkerheten.
- SOU 1996:185 – Straffansvarets gränser.
- SOU 2002:3 – Psykisk störning, brott och ansvar.
- SOU 2012:17 – Psykiatrin och lagen – tvångsvård, straffansvar och samhällsskydd.

- Yttrande över betänkandet Psykiatrin och lagen – tvångsvård, straffansvar och samhällsskydd (2012:17), JO, beslutsdatum 2012-11-30.

- Regeringens planerade propositioner och skrivelser under hösten 2014.

Litteratur

- Asp, Petter; Ulväng, Magnus; Jareborg, Nils, *Kriminalrättens grunder*, Iustus Förlag, Uppsala, 2010.
- Bogdan, Michael, *Komparativ rättskunskap*, Norstedts Juridik, Stockholm, 1993.
- Radovic, Susanna, *Om begreppet tillräknelighet*, i Radovic, Susanna; Anckarsäter, Henrik (red.), *Tillräknelighet*, Studentlitteratur, Lund, 2009.
- Svennerlind, Christer, *Tillräknelighet i svensk rätt*, i Radovic, Susanna; Anckarsäter, Henrik (red.), *Tillräknelighet*, Studentlitteratur, Lund, 2009.
- Vagn, Greve; Dahl, Jensen, Poul; Toftegaard, Nilesen, Gorm, *kommenteret straffelov almindelig del*, Jurist- og Økonomforbundets Forlag, Köpenhamn, 2013.

- Waaben, Knud, *Strafferettens almindelige del I Ansvarslæren*, Köpenhamn, 2011.

Artiklar

- Frändberg, Åke, *Om rättssäkerhet*, JT 2000/01 häfte nr 2, s. 269-280.
- Kindström, Dahlin, Moa; Nilsson, Anna, *Lagförslaget bryter mot grundläggande fri- och rättigheter*, Psykisk hälsa, nr 1 2013, s. 40-46.
- Zila, Josef, *Om rättssäkerhet*, SvJT 1990 s. 284-305.

Digitala källor

- Ulväng, Magnus, Kommentar till 30 kap. 6 § BrB på Karnov, 2014-10-15.
- Kommentar till 16 § straffeloven på danska Karnov, 2014-10-16.

Rättsfallsförteckning

Nytt juridiskt arkiv

- NJA 2012 s. 564

Övriga avgöranden

- Hovrätten över Skåne och Blekinge, målnummer B 2225-11
- Malmö tingsrätt, målnummer B 5220-10
- TfK 2008.265 V